

ΣΤΗΝ ΚΑΛΥΜΝΟ ΤΟΥ 1935
ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ, ΕΚΠΑΤΡΙΣΜΟΙ, ΠΡΟΔΟΣΙΕΣ

Βιβλιογραφία και αναζητήσεις της έρευνας

Είναι γνωστό τὸ γενικὸ περίγραμμα τῶν ἀντιστασιακῶν πράξεων τοῦ Καλυμνιακοῦ λαοῦ κατὰ τῶν Ἰταλῶν καὶ τοῦ μητροπολίτη Λέρου-Καλύμνου Ἀποστόλου (Καβακόπουλου, 1918-1946), στὸ διάστημα ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1934 ὡς τὸν Μάιο τοῦ 1937, με ἀποκορύφωμα τὰ αἱματηρὰ γεγονότα τῆς 5-7 Ἀπριλίου 1935, ἐξ αἰτίας τῶν προσπαθειῶν τῆς ἰταλικῆς διοικήσεως νὰ δημιουργηθεῖ Αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία Δωδεκανήσου. Ὁ Καλύμνιος ἱστορικός Ἰπποκράτης Φραγκόπουλος περιέγραψε τὰ γεγονότα με βάση μυστικά ἔγγραφα τῆς ἰταλικῆς ἀστυνομίας καὶ διοικήσεως Δωδεκανήσου (ιδιαίτερα τὴν ἔκθεση τῆς 8.9.1935), τὰ ὁποῖα μετὰ τὸν πόλεμο εἶχαν περιέλθει στὴν κατοχὴ τῆς ἐθνικοαπελευθερωτικῆς ὀργανώσεως Καλύμνου. Οἱ τεκμηριωμένες σελίδες τοῦ Φραγκόπουλου παρέχουν ἱκανοποιητικὴ ἀσφάλεια στὸν σημερινὸ ἐρευνητὴ· βλ. Ἰπποκράτη Φραγκόπουλου, *Ἱστορία τῆς Καλύμνου ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα*, τ. 2, Ἀθήνα (1952), σ. 113-148· τοῦ ἴδιου, *Ἡ ἀντίσταση τοῦ Καλυμνιακοῦ λαοῦ στὴν ἰταλικὴ προσπάθεια γιὰ τὸ αὐτοκέφαλο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δωδεκανήσου*, *Δωδεκανησιακὰ Χρονικὰ* 8 (1983) 251-264. Σύντομα ἐπίσης στοῦ ἴδιου, *Ἡ Δωδεκάνησος ὑπὸ ἰταλοκρατίαν*, Ἀθήναι 1958, σ. 98-99.

Χρήσιμη ἀκόμη παραμένει ἡ ἀφήγηση τοῦ Γιάννη Κλ. Ζερβοῦ, *Τρεῖς μέρες ἀγώνα*, *Ἐλεύθερα Δωδεκάνησα ἔτος Α΄*, ἀρ. φ. 2 (Ἰούνιος 1945) 13-15 (ἐπανεκδόση στὰ *Καλυμνιακὰ Χρονικὰ* 5, 1985, 294-300). Ἔχει γραφεῖ ὡς προσωπικὴ ἀνάμνηση με λογοτεχνικὴ διάθεση· θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ πρωτογενὴς ἱστορικὴ πηγή.

Περισσότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ περιγραφή τῶν ταλαιπωριῶν καὶ κακουχιῶν τῶν ἀντιστασιακῶν, πού τὴν ὀφείλομε στὴ γραφίδα ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πολλοὺς συλληφθέντες Καλυμνίους, τοῦ φιλόλογου γυμνασιάρχου Μιχαὴλ Γ. Σκαρδάση: *Τὸ Ἡμερολόγιον 1935*, δημοσιευμένο ἀποσπασματικὰ στὰ *Ἐλεύθερα Δωδεκάνησα* (ἔτος Α΄, ἀρ. φ. 2, Ἰούνιος 1945, σ. 20-21, ἀρ. φ. 3, Ἰούλιος 1945, σ. 14-15)· ἀποτελεῖ σπάνια μαρτυρία «ἐκ τῶν ἔνδον», με ἀποκαλυπτικὲς λεπτομέρειες, γιὰ τὴ βάρβαρη μεταχείριση ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς τῶν ὑπόδικων πρωταγωνιστῶν τῆς καλυμνιακῆς ἀντιστάσεως. [Πρβ. καὶ Κωνσταντίνου Α.

Βοβολίνη, *Ἡ Ἐκκλησία εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας, 1453-1953*, Ἀθήναι (1952), σ. 404-405].

Ἐνημερωτικὴ περιγραφή τῶν γεγονότων τῆς Καλύμνου καὶ τῆς δίκης τῶν συλληφθέντων συναντᾷ κανεὶς σὲ δημοσίευμα τοῦ 1935, τὸ ὁποῖο ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη ἀξία, καθὼς μεταδίδει πρόσφατα συμβάντα, μέσα στὴν ἀσπαίρουσα πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς μὲ ἀναφορὰ σὲ πρόσωπα καὶ καταστάσεις ἄγνωστα ἴσως ἀπὸ ἄλλοῦ· βλ. Γ. Θ. Φεσσοπούλου, *Ἀλύτρωτος Ἑλληνισμός. Μέρος πρῶτον. Ἡ Δωδεκάνησός μας*, Ἀθήναι 1935 (Νοέμβριος), σ. 30-38.

Ἀξιόλογα ἐξ ἄλλου δείγματα τῆς προφορικῆς ἱστορίας —καταθέσεις αὐτοπτῶν μαρτύρων— καταχωρίσθηκαν στὴν ἐργασία τῆς Θεμελίνας Καπελλᾶ, *Ὁ ἀγῶνας τῶν γυναικῶν στὸ 1935 καὶ ὁ πετροπόλεμος, Καλυμνιακὰ Χρονικὰ 6* (1986) 87-102. Νὰ προστεθεῖ ἐπίσης ὅτι στὰ *Καλυμνιακὰ Χρονικὰ 5* (1985), στίς σελίδες 283-333, ὑπάρχουν παλαιὰ (αναδημοσιευμένα) καὶ νέα ἄρθρα, μαζί μὲ λογοτεχνικὸ καὶ φωτογραφικὸ ὕλικό, σχετικὰ μὲ τὸ 1935 ἢ ἄλλες μορφές τῆς ἀντιστάσεως τῆς Καλύμνου.

Ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀντιμετωπίζει τὸ 1935 στὰ Ἀπομνημονεύματά του ὁ μητροπολίτης Ρόδου Ἀπόστολος Τρύφωνος (1913-1946). Μὲ εἰρωνεῖα χαρακτηρίζει «ἐθνικώτατον», μὲ τρία θαυμαστικά, τὸ ζήτημα τῆς Καλύμνου· ἄλλοῦ ὑποτιμητικὰ γράφει πῶς ἡ ἐξέγερση τῶν Καλυμνίων ὑπῆρξε «ἡ μόνη παραφυὰς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος»: Μητροπολίτου Ρόδου Ἀποστόλου, *Ἀπομνημονεύματα, ἦτοι χρονολογικὴ ἱστορία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας Ρόδου ἐπὶ ἰταλο-γερμανοκρατίας 4 Μαΐου 1912-8 Μαΐου 1945*, τ. 1, ἐν Ἀθήναις 1947, σ. 174-178, 222. Οἱ χαρακτηρισμοὶ αὐτοὶ ὀφείλονται προφανῶς στὴν εὐαισθησία τοῦ μητροπολίτη Ρόδου, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε τὴν ἀπειθεία τῆς Καλύμνου πρὸς τὸν θρησκευτικὸ ἡγέτη της. Εἰδικὰ γιὰ τὴν περίπτωσή μας, ὁ Ρόδου δὲν μπόρεσε νὰ ἀντιληφθεῖ τὴν πλήρη ταύτιση τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως μὲ τὰ ἐθνικὰ ὁράματα. Πρόκειται γιὰ μία ἀντίληψη ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε ὑπηρετήσει πιστὰ, σὲ ἄλλες ὁμοῦ στιγμές.

Γιὰ τὸ πρόσωπο, τέλος, τοῦ μητροπολίτη Καλύμνου-Λέρου Ἀποστόλου ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ ὅσα περιλαμβάνονται, σὲ συσχετισμὸ καὶ μὲ τὰ γεγονότα τοῦ 1935, στὸ βιβλίον τοῦ Γεωργίου Δρ. Χαραμαντᾶ, *Ἐπισκοπικὴ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Καλύμνου*, Κάλυμνος 1983, σ. 169-186.

Ἀπὸ τὴν ξενόγλωσση βιβλιογραφία, θὰ σταματήσω σὲ τρεῖς, τίς σπουδαιότερες, νομίζω, συνθετικὲς ἐργασίες.

Ἡ πρώτη γράφτηκε ἀπὸ τὸν Stephen Louis Speronis καὶ φέρει τὸν τίτλο: *The Dodecanese Islands: A Study of European Diplomacy, Italian Imperialism and Greek Nationalism, 1911-1947*. Ὑποστηρίχθηκε ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιον Michigan τὸ 1955. Ἀπὸ τὸ 1980 εἶναι προσιτὴ σὲ δακτυλογραφημένη μορφή χάρις στὸ University Microfilms International. Στὴ σελ. 180-181 ὁ συγγρ. ἀναφερόμενος στὰ σημαντικὰ γεγονότα τῆς Καλύμνου ἀντλεῖ τίς πληρο-

φορίες του αποκλειστικά από την είδησεογραφία των «Times» τῆς Νέας Ὑόρκης (τῆς 24.1. καὶ 31.1. τοῦ 1935). Ἐδῶ ὁ ἐκδιωχθεὶς μητροπολίτης ἀπὸ τὸ νησὶ χαρακτηρίζεται ὡς «οὐνίτης» ἐπίσκοπος, ἐπειδὴ δέχτηκε νὰ συνηγορήσει γιὰ τὴν αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία Δωδεκανήσου. Ἡ κατηγορία, φορτισμένη συναισθηματικά ἀπὸ τὸ ἀνώμαλο παρελθὸν τῶν προσηλυτιστικῶν ἐνεργειῶν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἦταν πολὺ βαρεῖα γιὰ ἓναν ὀρθόδοξο ἱεράρχη· μᾶλλον ὑπερβολικὴ καὶ ἀσύστατη γι' αὐτόν, ἀνταποκρινόταν ὅμως πλήρως στὶς ἀπώτερες ἐπιδιώξεις τοῦ γενικοῦ διοικητῆ Δωδεκανήσου Mario Lago, ὁ ὁποῖος δὲν εὐνοοῦσε τὴν Οὐνία, ἀλλὰ δὲν ἀπέριπτε τὸν ἐκλατινισμό τῶν νησιωτῶν, σὲ δεῦτερο στάδιο, μετὰ τὴν αὐτοκεφαλοποίηση (βλ. Speronis, σ. 181 σημ. 98, καὶ ἀμέσως πῶς κάτω). Ἀκόμη, στὸ ἴδιο σύγγραμμα συνδυάζονται πολὺ σωστὰ τὰ μέτρα τοῦ Lago στὰ Δωδεκάνησα καὶ τὴν Κάλυμνο (συλλήψεις-φυλακίσεις μὰ καὶ ἀμνηστία) μὲ τὶς ἰταλοαιθιοπικὲς διαφορὲς ποὺ θὰ καταλήξουν σὲ πολεμικὴ σύρραξη τὴν 2.10.1935 (ὡς τὴν 5.5.1936).

Ἡ δευτέρη ἐργασία, σχετικὰ πρόσφατη, εἶναι τοῦ Cesare Marongiu Buonaiuti: *La politica religiosa del Fascismo nel Dodecanneso*, Giannini Editore, Napoli 1979 (στὴ σειρά Quaderni della Facoltà di Scienze Politiche - Università di Napoli, ἀρ. 8). Στηρίζεται στὴν ἰταλικὴ βιβλιογραφία καὶ κυρίως σὲ ἀνέκδοτα ἐγγραφα προερχόμενα ἀπὸ τὸ Archivio Storico-Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri. Πρόκειται γιὰ μελέτη γενικὰ ἀξιόλογη, ποὺ, ἂν καὶ ἀγνοεῖ τὶς ἐλληνικὲς πηγές, εἶναι ἀπαραίτητη στὴν πληρέστερη γνώση τῆς ἰταλοκρατίας στὰ Δωδεκάνησα. Ὡς πρὸς τὴν Κάλυμνο, ἀφιερώνει (σ. 87-88) τὶς ἀκόλουθες γραμμὲς (σὲ δική μου μετάφραση): «Τὸ 1934 ἔγινε στὴν Κάλυμνο μιὰ ἐξέγερση πιστῶν κατὰ τοῦ μητροπολίτη τους, ὁ ὁποῖος κατηγορήθηκε ὅτι ὑποστήριζε τὶς [ἰταλικές] ἀρχὲς ἢ ἐπιπλέον ὅτι πέρασε στὸν καθολικισμό. Ἡ τελευταία αὕτη ἐκδοχή, ποὺ τὴν ἀνέφερε ὁ Lago, εἶχε τὴν ἐξήγησή της (ὅπως θὰ δοῦμε ὅταν γίνεи λόγος γιὰ τὴ στάση τοῦ Κυβερνήτη ἀπέναντι στὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία). Ἐνα πατριαρχικὸ γράμμα ποὺ διέψευδε τὶς κατηγορίες θεωρήθηκε πλαστὸ [ἐννοεῖται τὸ γράμμα τοῦ πατριάρχου Βενιαμίν, τῆς 17.1.1935, γιὰ τὸ ὁποῖο διαδόθηκε πράγματι ἡ φήμη στὴν Κάλυμνο ὅτι δὲν ἦταν γνήσιο: Φραγκόπουλος, *Ἱστορία*, τ. 2, σ. 120-122] καὶ οἱ κινητοποιήσεις συνεχίστηκαν· στὴν οὐσία ὅμως εἴχαμε ἓ μίαν θρησκευτικὴ διένεξη ποὺ ποτὲ δὲν ἔφτασε στὸ πολιτικὸ πεδίο». βρῆκε τὴ λύση της τὸ 1937 μὲ μιὰ νέα ὑποδιαίρεση τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως τῶν νησιῶν» [δηλ. μὲ τὴν προσωρινὴ ὑπαγωγή τῆς μητροπόλεως Καλύμνου στὴ μητρόπολη Κώου ἢ ἀκριβέστερα στὸν ἀρχιερατικὸ ἐπίτροπο Κῶ Φιλήμονα Φωτόπουλο: Φραγκόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 139-141]. Ἡ μαρτυρία ποὺ προσκομίζει ὁ Buonaiuti, σχετικὰ μὲ τὸν Lago, ὁ ὁποῖος δὲν ἔβλεπε πολιτικὲς προεκτάσεις στὸ θρησκευτικὸ κίνημα τῆς Καλύμνου, εἶναι ἀναμφισβήτητα χρήσιμη γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς συμπεριφορᾶς τόσο τοῦ ἴδιου ὅσο καὶ τοῦ διαδόχου του (τοῦ Cesare Maria De Vecchi) ἀπέναντι στοὺς ἐξεγερμένους Καλύμνιους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι

ὁ Lago δὲν ἔπαυε νὰ διευκρινίζει, καὶ μετὰ 10 χρόνια περίπου παραμονῆς του στὰ Δωδεκάνησα (τὸ 1931), ὅτι «ἔθνος καὶ θρησκεία σημαίνουν [γιά τοὺς Δωδεκανησίους] ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πράγμα». Ἀντίθετος πρὸς τὴν Οὐνία ἢ τὴν προσέλευση τῶν ὀρθοδόξων πρὸς τὸν καθολικισμό, πίστευε ὅτι «τὸ πρόβλημα τοῦ ἔκκαθολικισμοῦ τῆς Δωδεκανήσου» θὰ ἐλύετο ἀργότερα· ἐκεῖνο ποὺ ἤθελε, ἦταν νὰ συνεχισθεῖ τὸ πρόγραμμά του, ὅποτε θὰ ἔφτανε στὸν σκοπὸ του «μέσα σὲ μιὰ τὸ πολὺ γενεὰ» (*non ci vorrà più di una generazione*): Cesare Marongiu Buonaiuti, ὁ.π., σ. 91-94.

Ἡ τρίτη ἐργασία ἀνήκει στὸν James Barros: *Britain, Greece and the Politics of Sanctions: Ethiopia, 1935-1936*, London-New Jersey 1982. Εἶναι μία πολὺ στέρεη πραγματεία. Συνδυάζει, στὶς σελίδες 12-34, σωστὰ τὸ Δωδεκανησιακὸ Ζήτημα, τὶς ταραχὲς στὴν Κάλυμνο ἢ τὴ μετέπειτα δοθεῖσα ἀμνηστία (Δεκέμβριος 1935) καὶ τὶς ἀντιδράσεις τῶν ἐκπατρισμένων στὴν Ἀθήνα Δωδεκανησίων ἢ τῆς ἐλληνικῆς κοινῆς γνώμης μὲ τὴ φιλοφασιστικὴ θέση στὴν πολιτικὴ σκηνὴ τοῦ στρατηγοῦ Γεωργίου Κονδύλη, μὲ τὸν ἐπικείμενο ἰταλοαιθιοπικὸ πόλεμο καὶ μὲ τὶς κυρώσεις ποὺ ἐπέβαλε ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν εἰς βάρος τῆς Ἰταλίας, τὶς ὁποῖες εἶχε προσυπογράψει καὶ ἡ Ἑλλάδα. Οἱ πηγές ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ συγγρ. εἶναι κυρίως ἀνέκδοτα διπλωματικὰ ἔγγραφα, ἐκθέσεις τῶν πρεσβευτῶν στὴν Ἀθήνα τῆς Ἀγγλίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς. Χάρη στὴν ἐργασία τοῦ Barros, τὰ γεγονότα τῆς Καλύμνου ἐντάσσονται μέσα στὰ πλαίσια τοῦ διεθνoῦς διπλωματικοῦ παιχνιδιοῦ· παράλληλα ἐρμηνεύουν ἓνα σημαντικὸ κεφάλαιο τῶν ταραγμένων ἐλληνοἰταλικῶν σχέσεων κατὰ τὸν μεσοπόλεμο.

Ἡ βιβλιογραφικὴ παρουσίαση ποὺ προηγήθηκε παρέχει, νομίζω, τὴ δυνατότητα νὰ παρακολουθήσει κανεὶς ποιά σημεία ἔθιξε ἢ ὡς τώρα ἔρευνα. Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ τὰ ἰταλικά καὶ τὰ ἐλληνικά ἀρχεῖα, ἰδίως τοῦ ὑπουργείου ἐξωτερικῶν, ἐπιτρέπουν τὴ μελέτη τῶν φακέλων τους, ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα ἐπιβάλλει μεγαλύτερες ἀπαιτήσεις. Συγκεκριμένα, σχετικὰ μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς παρούσης μελέτης, θέματα ἀναφερόμενα στὴν προσωπικὴ τύχη τῶν Καλυμνίων πρωταγωνιστῶν τῆς ἀντιστάσεως, στὶς καταπιέσεις, ψυχικὲς ἢ σωματικὲς, τῶν νησιωτῶν ἀπὸ τὶς ἰταλικὲς ἀρχές, στοὺς διωγμοὺς ἢ στοὺς κατ' ἐπίφαση ἐθελούσιους ἐκπατρισμοὺς τῶν Ἑλλήνων κατοίκων, στὸ κλίμα τρομοκρατίας καὶ στὴ συνεργασία ἀκόμη μερικῶν ντόπιων μὲ τὸν κατακτητὴ, διαμορφώνουν πιὸ ἀνετες προσβάσεις στὴν κατανόηση τῆς σύγχρονης δωδεκανησιακῆς ἱστορίας. Φυσικὰ δὲν φιλοδοξῶ νὰ δώσω ὀριστικὴ ἀπάντηση σὲ παρόμοια προβλήματα. Εἶναι σχεδὸν ἀκατόρθωτο στὸν ἱστορικὸ νὰ φτάσει σὲ ἓνα ἀλύγιστο, «ὀριστικόν», ἀποτέλεσμα. Νὰ προσθέσω μάλιστα ὅτι, γιὰ τὰ νωπὰ κοντινά μας γεγονότα, ἡ «ἠλικιωτὶς ἱστορία», κατὰ τὸν Πλούταρχο (*Περικλῆς* 13.16), λυμαίνεται καὶ διαστρέφει τὴν ἀλήθεια εἴτε ἀπὸ φθόνον καὶ δυσμένεια, εἴτε ἀπὸ μεροληψία ἢ διάθεση κολακείας.

Παρά τις έγγενεις λοιπόν αδυναμίες, ἐλπίζω σὲ κάτι νὰ χρησιμεύσουν ὅσα στοιχεῖα παραθέτω. Προέρχονται ἀπὸ ἀνέκδοτα καὶ ἀχρησιμοποίητα ὡς τὴν ἔγγραφα πὸ ἐναπόκεινται στὸ ἱστορικὸ ἀρχεῖο τοῦ ὑπουργείου ἐξωτερικῶν τῆς Ἰταλίας (Archivio Storico-Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri - στὸ ἐξῆς: *A.S.M.A.E.*) καὶ τῆς Ἑλλάδας (στὸ ἐξῆς: *ΑΥΕ-ΚΥ* [= Κεντρικὴ Ὑπηρεσία]). Τὰ ἔγγραφα πὸ ἐκδίδω ἐδῶ δὲν εἶναι ὅλα ὅσα ὑπάρχουν γιὰ τὸ θέμα μας στὰ προαναφερθέντα ἀρχεῖα. Ἡ ἐπιλογὴ ἀνήκει στὸν γράφοντα. Καὶ τοῦτο τὸ ὑπογραμμίζω γιὰ νὰ γίνῃ πιὸ συνειδητὴ μιὰ βασικὴ μεθοδολογικὴ ἀρχή, ὅτι ἡ ἀπόδοση μικρῶν, ἔστω, σπαραγμάτων τοῦ παρελθόντος ὀφείλεται κατ' ἐξοχὴν στὴν ὑποκειμενικὴ παρέμβαση τοῦ ἱστορικοῦ. Τελικὰ, συμβαίνει τὰ γεγονότα καὶ ἡ ἐρμηνεία τους νὰ καταγράφονται μὲ βάση τὴν κλίμακα τῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἱστορικοῦ, ἀκόμη κι' ἂν αὐτὸς ἀγωνίζεται, καὶ πρέπει νὰ ἀγωνίζεται, γιὰ τὴ θεωρητικὴ καὶ ἀπιαστὴ ἀντικειμενικότητα. Μέσα σὲ τέτοια ὄρια σχετικότητας πρέπει νὰ ἐξετασθοῦν ὅσα ἀκολουθοῦν.

Χώρισα τὴ μελέτη σὲ τρεῖς ἐνότητες. Ἡ πρώτη ἀναφέρεται σὲ συλλήψεις καὶ ἐκτοπίσεις, ἰδιαίτερα στὴν περίπτωση τοῦ Ἐμμανουὴλ Καρπαθίου καὶ σὲ ἐκεῖνη τοῦ Ἰωάννη Κασσάρα. Ἡ δευτέρη ἐνότητα καλύπτει μέρος τοῦ μεγάλου κεφαλαίου γιὰ τοὺς Καλύμνιους πρόσφυγες πὸ ἀναγκάζονται νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ νησί τους τὸ 1935, μὴ ἀνεχόμενοι τὴν ἰταλικὴ τρομοκρατία. Ἡ τρίτη ἀποκαλύπτει Ἑλληνες συνεργάτες τῶν Ἰταλῶν στὴν Κάλυμνο.

Καὶ ἀπὸ ἐδῶ ἄς δεχθεῖ τις θερμὲς εὐχαριστίες μου ἡ ἀγαπητὴ συνάδελφος κ. Μαρία Χατζηθεμιστοκλῆ-Ζαῖρη, πὸ μὲ εὐγένεια καὶ κατὰ τρόπο οὐσιαστικὸ ἀνταποκρίθηκε σὲ πολλὰ ἐρωτήματά μου γιὰ πρόσωπα καὶ καταστάσεις στὴν Κάλυμνο, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀπόδοση καλυμνιακῶν ἐπωνύμων. Χρησιμοποιοῦ πιὸ κάτω τις πολύτιμες πληροφορίες της. Ἀποτελοῦν τεκμήρια τῆς προφορικῆς ἱστορίας. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τοὺς πρόθυμους ὑπαλλήλους τοῦ ἱστορικοῦ ἀρχείου τῶν ὑπουργείων τῶν ἐξωτερικῶν τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἑλλάδας.

1. Συλλήψεις καὶ ἐκτοπίσεις

Τὶς πρῶτες ὥρες μετὰ τὰ μεσάνυχτα τῆς 7 Ἀπριλίου 1935 ἡ ἰταλικὴ ἀστυνομία Καλύμνου συνελάμβανε στὰ σπίτια τους 19 πατριῶτες ὡς πρωταίτιους τῶν ταραχῶν πὸ εἶχαν προηγηθεῖ. Λίγες ὥρες ἀργότερα, κατὰ τὰ ξημερώματα τῆς 8 Ἀπριλίου, συνελήφθησαν ἄλλοι 52 μὲ τὴν ἴδια κατηγορία. Ἀνάμεσα στοὺς πρῶτους συλληφθέντες περιλαμβανόταν καὶ ὁ γιατρός Μανόλης Καρπάθιος τοῦ Βασιλείου, μέλος τῆς « Ἐθνικῆς Ἐνώσεως Καλύμνου » (Φραγκόπουλος, *Ἱστορία*, τ. 2, σ. 126-127). Οἱ δίκες κατὰ τῶν ἀντιστασιακῶν διεξήχθησαν τμηματικὰ ἀπὸ τις 12.4. ὡς τις 4.6. τοῦ 1935 στὴν Κῶ καὶ στὴ Ρόδο. Ἐπρόκειτο βέβαια γιὰ δίκες-παρωδία μὲ σαφὴ τὴν ἐπιβολὴ τῆς πολιτικῆς

βουλήσεως. Καταδικάστηκαν —πρωτοδίκως— σὲ ποινὲς φυλακίσεως (ἀπὸ 1-6½ χρόνια) γύρω στοὺς 69 Καλύμνιοι. Αὐτοὶ ὡς πρὸς τὴν ιδιότητά τους ἦταν ἱερεῖς, ἐκπαιδευτικοί, ἔμποροι, γιατροί, δικηγόροι (Φραγκόπουλος, ὁ.π., σ. 127, καὶ Φεσσόπουλος, *Ἀλύτρωτος Ἑλληνισμός*, σ. 34-36· βλ. ἐπίσης τὴν ἐφημ. «Ἐλευθέρον Βῆμα» τῆς 22.8.1935, σ. 4, ὅπου «Ἀπάντησις τοῦ κ. Ζερβοῦ εἰς τὸ ἰταλικὸν ἀνακοινωθὲν ἐπὶ τῶν διώξεων τῶν Ἑλλήνων εἰς τὰ Δωδεκάνησα» ἐδῶ μνημονεύονται ὀνομαστικὰ οἱ καταδικασθέντες Καλύμνιοι καὶ οἱ ἐπιβληθεῖσες ποινές). Μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους, τὸ ἰταλικὸ πρωτοβάθμιο ποινικὸ δικαστήριον τῆς Κῼ, στὴ δίκη τῆς 31 Μαΐου-4 Ἰουνίου 1935, κατεδίκασε καὶ τὸν Καρπάθιο, σὲ φυλάκιση δύο ἐτῶν (Φεσσόπουλος, ὁ.π. καὶ τὸ ἔγγρ. τῆς 24.7.1935 ποὺ ἐκδίδεται παρακάτω).

Γιατὶ ἐπιμένω νὰ ξεχωρίζω τὸν Καρπάθιο; Γιατὶ μερικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα σ' αὐτὸν καὶ στὴν οἰκογένειά του μοῦ δίδουν τὴν εὐκαιρία νὰ πλησιάσω τὴν ἀγωνία καὶ τὸν ἀνθρώπινο πόνο, τίς τραγικὲς στιγμὲς τῶν δικῶν του, τῆς γυναίκακας του καὶ τῶν παιδιῶν του, ἐξ αἰτίας τῆς συλλήψεως καὶ τῆς καταδίκης του. Ἡ περίπτωσις δὲν εἶναι μοναδική. Τὴν θεωρῶ ὡς δεῖγμα τῶν συνεπειῶν ποὺ δημιουργεῖ στὴν οἰκογένειά του, σὲ μιὰ κατ' ἐξοχὴν δύσκολη ἐποχὴ, ὁ συλληφθεὶς καὶ καταδικασθεὶς πατριώτης. Συχνὰ παρακολουθοῦμε τὸν πρωταγωνιστὴ, ἀλλὰ ξεχνοῦμε τίς περιπέτειες καὶ τὴ δυστυχία ποὺ ἐπιφέρει κάποτε ἡ δράσις του στὴν οἰκογένειά του. Καὶ αὐτὴ πληρώνει μὲ ἴσο, ἂν ὄχι πιὸ ὀδυνηρό, μερίδιον τὴν πατριωτικὴν θέρμη τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς.

Μὲ αὐτὴ τὴν προοπτικὴν φέρνω στὴ δημοσιότητα μιὰ ἐπιστολὴ τῆς Καλλιόπης Καρπαθίου, συζύγου τοῦ Μανόλη. Εἶναι γραμμὴν στὰ ἰταλικά ἀπὸ γνώστη τῆς γλώσσας. Προφανῶς δὲν τὴ συνέταξε ἡ ἴδια. Ἀπευθύνεται στὸν ἴδιον τὸν Benito Mussolini, μὲ ἡμερομηνία 16 Ἰουνίου 1935. Τὴν ἴδιαν ἡμέραν ἐστάλη συστημένη ἀπὸ τὸ ταχυδρομεῖον Καλύμνου. Ἡ ὑπογράφουσα Καλλιόπη, μετὰ τὴν καταδικαστικὴν ἀπόφασιν τῆς 4 Ἰουνίου, ἀντιμετωπίζει μὲ ἀπόγνωσιν τίς τραγικὰς, οἰκονομικὰς κυρίως, συνέπειας ἀπὸ τὴ φυλάκιση τοῦ ἀνδρα τῆς. Ἔχει ἕξι μικρὰ παιδιὰ ἀπὸ δύο ὡς δώδεκα ἐτῶν, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν διαθέτει τὰ ἀναγκαῖα μέσα διατροφῆς τους. Ἐπειτα, ἀνησυχεῖ γιὰ τὴν κλονισμένη ἤδη ὑγείαν τοῦ συζύγου· ἡ ζωὴ στὴ φυλακὴ καὶ οἱ ταλαιπωρίες ἴσως τὸν ὀδηγήσουν γρήγορα στὸν θάνατον¹. Στὴν ἐπιστολὴ-ἐκκλήσιν, ἡ Καρπαθίου τονίζει ἀκόμη πῶς δὲν θὰ ἔγραφε στὸν Μουσσολίνιν ἂν δὲν ἦταν βέβαιη γιὰ τὴν ἀθωότηταν τοῦ ἀνδρα τῆς. Ἡ μόνη

1. Πράγματι ὁ Ἐμμανουὴλ Καρπάθιος πέθανε πρόωρα τὸ 1941· ἡ γυναίκα του Καλλιόπη ἔζησε στὴν Κάλυμνον καὶ πέθανε τὸ 1985. Τὸ ζευγάρι ἀπέκτησε ἀκόμη ἓνα παιδί μετὰ τὸ 1935 (συνολικὰ 7). Τὰ ὀνόματα τῶν παιδιῶν: Θεμελίνα, Μαρία, Εὐδοκία, Βασίλης (μὲ δικὰ του χρήματα κτίστηκε τὸ «Καρπάθειον σχολεῖον» στὴν Κάλυμνον), Θεμιστοκλῆς, Εἰρήνη, Σακελλάρης (τίς σχετικὰς πληροφορίες μοῦ τίς ἔδωσε ἡ κ. Μαρία Χατζηθεμιστοκλῆ-Ζατρη).

κατηγορία που του προσήψαν ήταν, κατά την άποψή της, ότι είχε προσυπογράψει έγγραφο προς τον Ίταλό διοικητή Καλύμνου (τόν De Bisogno), με το οποίο υποδεικνύονταν τὰ μέτρα για τὴν ἐπάνοδο στὴν ὁμαλότητα. Τὸ ἔγγραφο τὸ εἶχαν υπογράψει καὶ ἄλλοι ἔντιμοι Καλύμνιοι πολίτες, οἱ ὁποῖοι ὅμως οὔτε κατηγορήθηκαν οὔτε φυλακίσθηκαν. Κατὰ συνέπεια ἦταν ἄδικη ἡ σύλληψη τοῦ Καρπαθίου. Αὐτὸ εἶναι τὸ κύριο ἐπιχείρημα, στὸ ὁποῖο στηρίζεται ἡ ἔκκληση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του. Ἀκολουθεῖ, θὰ ἔλεγα, ἡ συναισθηματικὴ, καὶ τυπικὴ, κατάληξη τῆς ἐπιστολῆς: ἐν ὀνόματι τῆς Δικαιοσύνης, γιὰ τὴν ὑγεία τῶν παιδιῶν τοῦ Μουσολίνι, στὴν ἱερὴ μνήμη τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Μουσολίνι (τοῦ Arnaldo, †1931), παρακαλεῖται ὁ κυβερνήτης τῆς Ἰταλίας νὰ προβεῖ σὲ πράξη μεγαθυμίας πρὸς μιὰ δυστυχισμένη μητέρα, συμβάλλοντας στὴν ἀθώωση τοῦ ἀνδρα τῆς κατὰ τὴν ἐκδίκαση τῆς ἐφέσεως στὴ Ρόδο τὴν 27 τρέχοντος (Ἰουνίου). Ὑπευθυμίζεται ἐπίσης, κατὰ τρόπο ἀόριστο καὶ γενικὸ, ὅτι ἡ οἰκογένεια Καρπαθίου ὑπῆρξε πάντα νομοταγῆς καὶ εἶχε προσφέρει, ὅσο μπορούσε, ἀνιδιοτελεῖς ὑπηρεσίες πρὸς τὶς ἀρχές τοῦ τόπου. Αὐτὸ εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς. Τὸ πρωτότυπό της, στὰ ἰταλικά, βρίσκεται σήμερα καταταγμένο στὸ *A.S.M.A.E., Affari Politici (1931-1945)*, Dodecanneso: b.9 (1935), φάκ. 4, ἀπὸ ὅπου καὶ τὸ ἐκδίδω:

Κάλυμος, 16 Ἰουνίου 1935

Στὸν φάκελο σημειώθηκε ἡ διεύθυνση τοῦ ἀποδέκτη, με τὸν ἴδιο γραφικὸ χαρακτήρα που συνέταξε τὴν ἐπιστολή:

A Sua Eccellenza il Capo
del Governo
Benito Mussolini
Roma

Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ φακέλου ἐπικολλήθηκε τὸ ἔνσημο τοῦ συστημένου: R Calino (Egeo) 1265

Καὶ ἡ κυκλικὴ ταχυδρομικὴ σφραγίδα: Poste Calino Egeo 16.6.35 XIII

[Τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς εἶναι γραμμένο με τὸ χέρι, σὲ χαρτὶ ριγωτό, καὶ καλύπτει 2^{1/2} σελίδες περίπου]:

Eccellenza,

Schiacciata dalla condanna, in data di 4 giugno corrente, del tribunale di Coe, del mio marito innocente Dottore Carpazios Emanuele di Basilio, erro nella mia casa pensando alle conseguenze tragiche per i miei 6 bambini minorenni, dell'età di due fino a 12 anni, viventi finora dal povero lavoro giornaliero del padre; l'indomani stesso della sua reclusione sono rimasti privati dei primi mezzi di vivere.

I miei 6 bambini piangono e deplorano per la privazione del padre, che forse non vedranno più, perchè con le condizioni e le sofferenze della reclusione la sua salute già colpita, sarà irreparabilmente colpita e la vita perduta.

Certa dell'innocenza assoluta del mio marito, perchè la sola ed unica colpa per cui l'accusarono è stata: «Una lettera presentata personalmente all'illustrissimo Delegato di Calino, in

cui il mio marito illustrava rispettosamente il suo parere per il ritorno della regolarità nel nostro paese, atto simile compiuto da molti altri onesti || cittadini, o invitati dal Delegato del Governo, o da propria iniziativa, senza che questi fossero accusati e carcerati.

Non oserei mai disturbare Vostra Eccellenza, e sarei rassegnata accettando il fatale, se il mio marito fosse minimamente colpevole; ma perdere il mio marito, un tipo di cittadino onesto, obbediente alle leggi, mi sento il cuore spezzato, e priva di ogni forza di corpo e di animo per le cure e sorveglianze dei miei bambini.

Eccellenza! A nome della Giustizia!

Per la salute dei Vostri carissimi bambini,

Per la sacra memoria del vostro compianto fratello, con lagrime calde, insieme con i miei sei bambini minorenni, imploro in ginocchio, affinché Sua Eccellenza si compiacca, dal suo alto posto, accanto ai suoi alti pensieri, accanto ai suoi altissimi doveri, di favorire, ad una madre disgraziata, la quale a dimostrato sempre rispetto immensurabile verso le Autorità, e di cui tutti i parenti prestarono sempre ogni possibile servizio con massima premura e disinteresse verso le stesse Autorità, un atto di magnanimità, aiutando la sua assoluzione nel prossimo giudizio al tribunale d'appello di Rodi a data 27 corrente.

Devotissima

Calliope E. Carpaziu.

Calino lí 16 giugno 1935

Στὴν πρώτη σελίδα τῆς ἐπιστολῆς βρίσκομε τὶς παρακάτω σφραγίδες μὲ χρονολογίες ποὺ δηλώνουν πότε ἐλήφθη καὶ πῶς κατατάχθηκε στὸ ἀρχεῖο τὸ ἔγγραφο:

-4 Lug. 1935 Anno XIII E.F.

Visto 2 Lug. 1935 Ufficio St. Dip.

Ministero Esteri. Archivio 3 Lug. 1935

Στὸ ἄκρο ἀριστερὰ τῆς πρώτης σελίδας σημειώθηκε ἡ ἀρχεῖα ἐπίσης ἐνδειξη: Dec. 55.

Δὲν γνωρίζω ἂν μετὰ τὴν 4 'Ιουνίου 1935 οἱ καταδικασθέντες ἢ οἱ συγγενεῖς τους, ἀκολουθώντας κάποια γενικὴ κατεύθυνση, θεώρησαν καλὸ νὰ ζητήσουν τὴν προσωπικὴ παρέμβαση τοῦ Μουσολίνι. Δὲν ἔχω βρεῖ πάντως παρόμοιες ἐπιστολὲς-ἐκκλήσεις. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ μεμονωμένη περίπτωση. "Ἄν ἐπιμένει τώρα κανεὶς στὸ ὕφος τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιστολῆς, διαπιστώνει ὅτι ἔχει γραφεῖ μὲ ἀξιοπρέπεια. 'Ἡ ὑπογράφουσα πιστεύει ἀκράδαντα στὴν ἀθωότητα τοῦ καταδικασθέντος. "Ἄν κατ' ἐλάχιστο ἐθεωρεῖτο ἔνοχος ὁ σύζυγός της (se il mio marito fosse minimamente colpevole), δὲν θὰ ἔγραφε τὸ γράμμα. 'Ἡ πίστη πάντως αὐτῆ ἴσως δὲν στηρίζεται ἀποκλειστικὰ στὴ συναισθηματικὴ φόρτιση ἀπὸ τὴ συγγένεια καὶ τὴν κρίσιμη στιγμὴ, ἀλλὰ καὶ στὴν τίμια στάση τοῦ 'Ιταλοῦ δικηγόρου τῶν Καλυμνίων, ὁ ὁποῖος μὲ σθένος ὑποστήριξε στὴ δίκη τῆς Κῶ τὴν ἀθώωση ὄλων τῶν κατηγορουμένων (πρβ. Φεσσόπουλος, ὁ.π., σ. 36).

Ποιό τὸ ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τῆς Καρπαθίου; Στὶς 12 'Ιουλίου 1935 τὸ Ἰταλικὸ ὑπουργεῖο ἐξωτερικῶν (2^ο γραφεῖο) διεβίβασε στὸν κυβερνήτη τῆς Ρόδου τὴν «ἐνσταση» τῆς Καρπαθίου μὲ τὴν παράκληση νὰ ἐνημερωθεῖ γιὰ τὴ λύση ποὺ θὰ ἐδίδετο στὸ αἰτούμενο ζήτημα. Πίσω ἀπὸ τὸ ὀλιγόλογο διαβιβαστικὸ ἔγγραφο διαφαίνεται κάποια εὐμενὴς διάθεση γιὰ ἐξέταση (*benevo-*

lo esame) τῆς τύχης τοῦ Καρπαθίου. Ἐπαφίεται ὡστόσο ἐξ ὀλοκλήρου στὴ διοίκηση τῆς Ρόδου ἢ ρύθμιση τοῦ θέματος. Τὸ σχετικὸ ἔγγραφο (δακτυλογραφημένο) ἔχει ὡς ἐξῆς:

Ἐκ τὸ *A.S.M.A.E.*, ὁ.π.

Ρώμη, 12 Ἰουλίου 1935

Ministero degli Affari Esteri
Aff. Pol. Uff. II°

Telespresso N. 223264/58

indirizzato a

R. Governo delle Isole Italiane dell'Egeo
Rodi

Posizione 12.7.1935

Roma, addì 12 lug. 1935 XIII

(Oggetto) Carpazios Emanuele-Liberazione

(Testo) Con preghiera di benevolo esame si ha il pregio di trasmettere una istanza della Signora Calliope Carpaziu, residente a Calimno, intesa ad ottenere la scarcerazione del marito Emanuele arrestato in seguito agli incidenti di Calimno.

Sarà gradito conoscere se e quale seguito Vostra Eccellenza avrà creduto opportuno di dare all'istanza allegata.

(ἀρχαιολογικὴ ἔνδειξη χειρόγραφου)

(ὕπογραφή δυσανάγνωστη)

Dodec. 27.

Δώδεκα ἡμέρες ἀργότερα, τὴν 24.7.1935, ὁ Mario Lago ἔστειλε τὴν ἀπάντησή του στὸ ὑπουργεῖο ἐξωτερικῶν στὴ Ρώμη. Ἡ θέση τοῦ Ἰταλοῦ διοικητῆ Δωδεκανήσου εἶναι ἐντελῶς ἀρνητικὴ καὶ δὲν ξεχωρίζει τὸν Καρπάθιο ἀπὸ τοὺς ἄλλους καταδικασθέντες. Κατὰ τὸν Lago, ὁ Καρπάθιος ὑπῆρξε πάντα ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀκαμπτοὺς ἐκφραστὲς τοῦ καλύμνικου ἀλυτρωτικοῦ (διάβ. ἐθνικοῦ) πνεύματος. Κρίθηκε ἔνοχος μετὰ τίς ταραχὰς στὴν Κάλυμνο· τὴν ὥρην δὲν εἶναι ἕνας ἀπλὸς κρατούμενος, ἀλλὰ καταδικασμένος ἀπὸ τὸ δικαστήριον σὲ δύο χρόνια φυλάκιση. Ἐκκρεμεῖ ἡ ἔφεση· ἐπομένως οἱ πολιτικὲς ἀρχὲς δὲν μποροῦν νὰ ἐπέμβουν καὶ νὰ διατάξουν τὴν ἀποφυλάκιση. Ἡ περίπτωσις Καρπαθίου, συνεχίζει ὁ Lago, δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ διαφορετικὰ ἀπὸ τοὺς συγκαταδίκους του. "Ὅταν μὲ τὸν καιρὸ τελειώσουν οἱ δίκαι καὶ ἐπιστρέψῃ ἡ ὁμαλότης στὴν Κάλυμνο, θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ πράξιν ἐπιείκειας. Σὲ μιὰ τέτοια πράξιν θὰ συμπεριλαμβανόταν καὶ ὁ Καρπάθιος, ὁ ὁποῖος παραμένει «ἀκαμπτος πάντα καὶ ἐξ ἴσου ἐπικίνδυνος ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι». Μαζὶ μὲ τὸ ἔγγραφο τοῦ ὁ Lago ἐπέστρεψε συνημμένη στὸ ὑπουργεῖο ἐξωτερικῶν καὶ τὴν ἐπιστολὴ τῆς Καρπαθίου. Ἴδου τὸ κείμενον τοῦ πρωτότυπου ἐγγράφου (δακτυλογραφημένο).

Ἐκ τὸ *A.S.M.A.E.*, ὁ.π.

Ρόδος, 24 Ἰουλίου 1935

Governo delle Isole Italiane dell'Egeo
 Direzione G.G.

Telespresso N.2624
 indirizzato a

R. Ministero degli Esteri
 Roma

Rodi, li 24 Lug. 1935 Anno XIII

29.7.935

(Posizione) R.24

(Oggetto) Emanuele Carpatio-Liberazione

(Riferimento) Dispaccio n. 223264/58 del 12 Luglio c.m.

(Testo) Il Sig. Emanuele Carpatio è sempre stato uno degli esponenti più irriducibili dell'irredentismo caliniota.

Incriminato dall'autorità giudiziaria dopo i disordini di Calino, egli non è attualmente solo un detenuto, ma è un condannato dal Tribunale di Prima Istanza, a due anni di reclusione.

Pende ora l'appello e quindi non è nella facoltà dell'autorità politica di disporre la liberazione.

Comunque mi pare che il caso del Carpatio non possa essere considerato separatamente da quello degli altri accusati e condannati per fomentazione dei disordini.

A suo tempo, e cioè dopo esaurito il processo, e dopo che la normalità sarà tornata a Calino, si potrà considerare un atto di clemenza. E in tale eventualità potrà essere compreso il Carpatio, che reputo irriducibile sempre, ma non più pericoloso di altri.

Restituisco l'istanza della Calliope Carpatio.

Lago

(Σφραγίδες με ἀρχειακὸ χαρακτήρα):

Registrato. Ministero Esteri, Archivio 29. Lug. 1935

Ministero degli Affari Esteri

Apertura

27.7.35 XIII

Corrispondenza

Dodec. 27 [:σημείωση με τὸ χέρι ἀρχειακοῦ ὑπαλλήλου]

Τρία στοιχεῖα ἐπισημαίνω νὰ προκύπτουν ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ: α) "Ὅτι ἡ ἐπιστολὴ τῆς Καρπαθίου εἶχε γραφεῖ χωρὶς καμιά διαμεσολάβηση Ἰταλοῦ ἀξιωματοῦχου στὴ Ρώμη ἢ στὴ Ρόδο. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ «ἰσότιμη» μεταχείριση τοῦ καταδικασθέντος. β) "Ὅτι ὁ Lago χρησιμοποιοεῖ νομιμοφανῆ καθ' ὅλα γλώσσα, ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ πολιτικὲς ἀρχὲς δὲν μποροῦν νὰ παρέμβουν στὸ ἔργο τῆς δικαιοσύνης (ἐφετεῖο). Οἱ δίκες κατευθύνονταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὶς πολιτικὲς συγκυρίες τῆς ἐποχῆς. Δὲν εἶχαν ποινικὸ χαρακτήρα. γ) "Ὅτι ἤδη, πρὶν ἀκόμη ἐκδικασθεῖ ἡ ἔφεση, εἶχε ἀρχίσει νὰ γονιμοποιεῖται στὴν κορυφὴ τῆς ἐξουσίας ἡ ἰδέα γιὰ γενικὴ ἀμνηστία. Ἐπὶ ἔξι μῆνες, ὡς τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1935, ἡ ἰταλικὴ διπλωματία θὰ συζητᾷ τὸ θέμα τῆς ἀμνηστίας καὶ θὰ τὸ συναρτᾷ μετὰ τὶς σχέσεις τῆς πρὸς τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησιν (πρβ. ταξίδι Γ. Κονδύλη στὴ Ρώμη, 8-11.7.1935) ἢ μετὰ τὶς δυσκολίες στὴν Αἰθιοπία καὶ τὴν ἀγγλικὴ πίεσιν στὴ Μεσόγειον (βλ. Barros, ὁ.π., σ. 24-33, καὶ Speronis, ὁ.π., σ. 181-183).

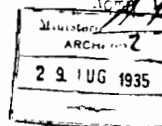
Ἄρκετὰ διαφορετικὴ εἶναι ἡ περίπτωση Κασσάρα. Δὲν ἔχει ἄμεση σχέση μετὰ

 Governo delle Isole Italiane dell' Egeo

DIREZIONE G.S.

TELESPRESSO N. 2624

Indirizzato a
 Ministero degli Esteri

(Posizione) R.24

Roda. li 24 LUG 1935 Anno XIII

(Oggetto) Emanuele Carpatio - Liberazione

(Riferimento) Dispaccio n. 223264/58 del 12 Luglio c.z.

(Testo) Il Sig. Emanuele Carpatio è sempre stato uno degli esponenti più irriducibili dell'irredentismo caliniota.

Incriminato dall'autorità giudiziaria dopo i disordini di Calino, egli non è attualmente solo un detenuto, ma è un condannato dal Tribunale di Prima Istanza, a due anni di reclusione.

Pende ora l'appello e quindi non è nella facoltà dell'autorità politica di disporre la liberazione.

Comunque si pare che il caso del Carpatio non possa essere considerato separatamente da quello degli altri accusati e condannati per fomentazione dei disordini.

A suo tempo, e cioè dopo esaurito il processo, e dopo che la normalità sarà tornata a Calino, si potrà considerare un atto di clemenza. E in tale eventualità potrà essere compreso il Carpatio, che reputo irriducibile sempre, ma non più pericoloso di altri.

Restituiremo l'istruttoria della C. Elippe Carpatio.

Indicare nella risposta la data, il numero di protocollo e la posizione

REGISTRATO

τὸν ξεσηκωμὸ στὴν Κάλυμνο, ἀφοῦ δὲν ζοῦσε στὸ νησί του. Πρόκειται γιὰ ἀπόδημο Κάλυμνιο ποὺ ἔχει ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἀργεντινὴ. Τὸν συνδέω ὅμως μὲ τὰ γεγονότα τοῦ 1935, γιατί μὲ μιὰ παράτολμη προσπάθεια, ἔστω καὶ ἂν δὲν ὀλοκληρώθηκε, χάραξε τὸ ὄνομά του, ἀνεξάλειπτο, στὸν πίνακα τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος τῆς πατρίδας του. "Ὅ,τι γνωρίζω γι' αὐτὸν προέρχεται ἀπὸ ἓνα καὶ μόνον ἔγγραφο, ὑπογραμμμένο ἀπὸ τὸν Mario Lago. Νομίζω πὼς ἀξίζει, πρὶν τὸ παραθέσω αὐτούσιον, νὰ δοῦμε τὸ περιεχόμενό του. Ποιὰ τὰ στοιχεῖα ταυτότητας τοῦ προσώπου ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει; 'Ὁ Ἰωάννης Κασσάρας τοῦ (ἀποθανόντος) Ἐμμανουὴλ καὶ τῆς Μαρίας Ταυλάρου² γεννήθηκε στὴν Κάλυμνο τὴν 21 Νοεμβρίου 1891· εἶναι ὑπήκοος Ἀργεντινῆς καὶ κάτοχος τοῦ διαβατηρίου ὑπ' ἀριθμ. 432097· ἐπάγγελμα: ἐργάτης μηχανικός. Ἀπὸ τὴν Ἀργεντινὴ ἔφτασε στὸ Brindisi, ἔπειτα στὴ Ρόδο καὶ ἀπὸ ἐδῶ, μὲ τὸ πλοῖο «Piero Foscarini», ταξίδεψε ὡς τὴν Κάλυμνο τὴν 26 Αὐγούστου 1935. Τὸ διαβατήριό του ἦταν κανονικὰ θεωρημένο γιὰ ὀλιγοήμερη διαμονὴ στὸ νησί του. Ὡς τὴ στιγμὴ αὐτὴ τίποτα τὸ παράξενο ἢ «ἱστορικὰ» ἀξιόλογο δὲν παρουσιάζει ὁ ταξιδιώτης Κασσάρας. Ἡ ὄψη του ξαφνικὰ παίρνει ἄλλες διαστάσεις, ὅταν οἱ τελωνειακοὶ ὑπάλληλοι ἀνακάλυψαν στὶς ἀποσκευές του, ἐπιμελῶς κρυμμένα, χωρὶς νὰ τὰ ἔχει προηγουμένως δηλώσει, δύο μεγάλα δίκαννα πιστόλια, καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνοδεύταν ἀπὸ 305 φυσίγγια· ἐπίσης τέσσερις ἑλληνικὲς σημαιοῦλες, μεσαίου μεγέθους, καὶ δύο ρόλους χαρτί μὲ τὰ ἔθνικὰ ἑλληνικὰ χρώματα. Στὶς σχετικὲς ἐρωτήσεις τῶν ἀρμοδίων ὀργάνων, ὁ Κασσάρας δὲν μπόρεσε νὰ δώσει κάποια πειστικὴ δικαιολογία. Ὁ Lago, ἀντὶ νὰ τὸν παραπέμψει στὶς δικαστικὲς ἀρχές, προτίμησε νὰ δώσει ἐντολὴ νὰ τὸν γυρίσουν πίσω μὲ τὸ ἴδιο πλοῖο. Τὸ ἔγγραφο (δακτυλογραφημένο), ἀπὸ τὸ ὁποῖο οἱ παραπάνω πληροφορίες, εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

A.S.M.A.E., ὁ.π.

Ρόδος, 28 Αὐγούστου 1935

Governo delle Isole Italiane dell'Egeo
Direzione G.G.

Telespresso N.37886

indirizzato a

R. Legazione d'Italia Atene

R. Consolato d'Italia Pireo

e per conoscenza:

R. Ministero degli Esteri Roma

(Posizione) 3.9.935

Rodi, li 28 Ago. 1935 Anno XIII

(Oggetto) Cassarà Giovanni-Respinto dal Possedimento

2. Ἡ οἰκογένεια Κασσάρα τῆς Κάλυμνου ἔχει ἀναδείξει ἀξιόλογα μέλη, Γνωστὸς π.χ. εἶναι ὁ Ἰωάννης Κασσάρας, μέλος τῆς «Ἐφορείας τοῦ Γένους» στὸ νησί του τὸν Μάιο τοῦ 1821 καὶ δήμαρχος τὸ 1828 (βλ. Φραγκόπουλου, Ἱστορία, τ. 2, σ. 6, 11), ἢ ὁ Ἀμβρόσιος Κασσάρας (κατὰ κόσμον Ἰωάννης Θεοφίλου Κασσάρας), μητροπολίτης Λαρίσης καὶ Πλαταμῶνος (1900-

(Testo) Il 26 corrente, proveniente da Brindisi ove era giunto dall'Argentina, giunse a Calino, via Rodi, colla motonave «Piero Foscari» il suddito argentino Cassarà Giovanni fu Emanuele e di Tavlario Maria nato a Calino il 21 novembre 1891, operaio macchinista, munito di passaporto argentino numero 432097 vistato per soggiorno temporaneo a Calino. Nel visitare il suo bagaglio gli agenti di Finanza rivenivano accuratamente nascoste e senza che fossero state preventivamente denunciate due grosse pistole a due canne, ciascuna con una dotazione di ben 305 cartucce, quattro bandierine greche di media grandezza nonchè due rotoli di carta coi colori nazionali ellenici. Alle contestazioni mossegli, il Cassarà non ha saputo dare alcuna plausibile giustificazione.

Invece di deferire il Cassarà all'autorità giudiziaria, ho disposto che egli sia fatto ripartire colla medesima nave.

Lago

(Σφραγίδες με ἀρχειακὸ χαρακτήρα):

Registrato. Ministero Esteri. Archivio 3 Set. 1935

Ministero degli Affari Esteri

Apertura

2.9.35 XIII

Corrispondenza

Dodec. 27 [: με τὸ χέρι]

Ὁ σημερινὸς ἱστορικὸς βέβαια θὰ προτιμοῦσε περισσότερες διευκρινίσεις. Ἄν δηλ. ὁ Κασσάρας ἐνεργοῦσε μὲ δική του πρωτοβουλία ἢ ἦταν ἐνταγμένος σὲ κάποια ἐθνικὴ ὀργάνωση, τῆς ὁποίας ἐκτελοῦσε ὁδηγίες. Καὶ ὡς ἀτομικὴ ἐνέργεια καὶ ἂν ἐκληφθεῖ ἡ πράξη του, δὲν παύει νὰ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ δυὸ κυρίως λόγους: α) Γιατὶ ὁ πρωταγωνιστὴς μας δὲν διστάζει, μὲ ὄπλα καὶ σημαίες, νὰ προστρέξει στὸ γενέθλιο νησί, τὸ ὁποῖο ἔχει ξεσηκωθεί καὶ βρισκεται σὲ ἀναβρασμὸ ἀπὸ τὸ 1934. Ἐναντιοβῆτητα ἔχομε ἕνα πατριώτη ποὺ διακινδυνεύει τὴν ἀσφάλειά του καὶ περιφρονεῖ τὴν ἰταλικὴ διοίκηση. β) Γιατὶ, σὲ μιὰ κρίσιμη ἐποχὴ, προκαλεῖ στοὺς Ἴταλοὺς ἀνησυχία καὶ κάποιες δυσκολίες. Ἡ σοφὴ πράγματι ἀντίδραση τοῦ Lago, νὰ μὴν παραπέμψει τὸν Κασσάρα σὲ δίκη, δείχνει καὶ τὴ σπουδαιότητα τοῦ γεγονότος. Σωστὰ εἶχε σταθμίσει ὁ Ἴταλὸς διοικητὴς τὶς πιθανὲς συνέπειες ἀπὸ τὴ δίκη (διαμαρτυρίες τῶν Δωδεκανησίων τῆς Ἀθήνας ἢ τῆς Αἰγύπτου, ἀναταραχὴ στὴν Κάλυμνο, διπλωματικὴ παρέμβαση τῆς Ἀργεντινῆς κ.ἄ.). Τὸ ὅτι πάλι ἀποσιωπᾶται τὸ θέμα στερεῖ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα ἀπὸ περισσότερες μαρτυρίες, ἀλλὰ ἀπαλλάσσεται καὶ ὁ ἄνθρωπός μας ἀπὸ περαιτέρω ταλαιπωρίες(!). Δὲν προχώρησα σὲ μελέτη τοῦ Τύπου τῆς ἐποχῆς, γιὰ νὰ ἐπισημάνω κάποια τυχὸν δήλωση διαμαρτυρίας τοῦ Κασσάρα ἢ ἔστω μνεῖα τῆς ταχύτατης ἀποπομπῆς του ἀπὸ τὴν Κάλυμνο καὶ τὰ Δωδεκάνησα.

Ἄξιζει πάντως νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι οἱ Δωδεκανήσιοι τῆς Ἀργεντινῆς εἶχαν

1910), μὲ εὐδόκιμη συμμετοχὴ στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1878· βλ. Γιάννη Μ. Πουγούνια, *Καλύμνιοι ἱεράρχες*, Ἀθήνα 1980, σ. 59-96, καὶ Γεωργίου Δρ. Χαραμαντᾶ, *Καλύμνιοι ἐπίσκοποι καὶ μητροπολίτες*, Κάλυμνος 1985, σ. 71-90.

κινητοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Δωδεκανήσου. Ἡ ἐλληνικὴ ἐφημερίδα «Πατρὶς» τοῦ Buenos-Aires (ποῦ τὸ 1932 εἶχε κλείσει τὸ ὄγδοο ἔτος τῆς ἐκδόσεώς της) μὲ ἄρθρα της εἶχε θερμὰ συμπαρασταθεῖ στὸν δωδεκανησιακὸ ἀγῶνα (βλ. στὰ *Καλυμνιακὰ Χρονικὰ* 6, 1986, 181-182). Ἔστω λοιπὸν καὶ ἀπὸ τῆ μακρινῆ Ἀργεντινῆ προερχόμενος καὶ ἐπιστρέφων στὴν Κάλυμνο ὁ Κασσάρας εἶχε γαλουχηθεῖ τόσο μὲ τὸ «νόστιμον ἕμμαρ» ὅσο καὶ μὲ ἀγωνιστικὴ διάθεση.

2. Ἐκπατρισμοὶ καὶ διεθνεῖς συγκυρίες

Τὸ προσφυγικὸ ζήτημα τῆς Δωδεκανήσου ἀπὸ τὸ 1912 ὡς τὸ 1940 δὲν ἔχει βρεῖ ὡς σήμερα τὸν εἰδικὸ μελετητὴ του. Ἐνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς παράγοντες τῆς μεταναστεύσεως τῶν Δωδεκανησίων κατὰ τὴν παραπάνω περίοδο ἦταν ἡ συστηματικὴ προσπάθεια τῶν κατακτητῶν γιὰ τὴν ἀλλοίωση τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Οἱ ἄμεσες καὶ οἱ ἔμμεσες πιέσεις, οἱ ἐξορίες, οἱ φυλακίσεις, ἡ ἀστυνομικὴ παρακολούθηση, ἡ οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση ποὺ ἐπέβαλαν οἱ Ἴταλοὶ στοὺς νησιῶτες, προκάλεσαν τὴ δημογραφικὴ αἰμορραγία τῆς Δωδεκανήσου. Ἀπὸ τὸ 1910 ὡς τὸ 1917 ὁ πληθυσμὸς τῶν νησιῶν μειώθηκε κατὰ 32%. Ὑπολογίζεται ὅτι 80.000 ἄτομα περίπου ἀπὸ τὰ Δωδεκάνησα δημιούργησαν παροικίες στὸν Πειραιά, τὴν Ἀθήνα, τὴν Ἀμερικὴ, τὴ Ροδεσία, τὴν Αἴγυπτο, τὴν Αὐστραλία: Φεσσόπουλος, ὁ.π., σ. 70-71. Ὑπουργεῖον Ἀνοικοδομήσεως, *Δωδεκάνησος* (συλλογικὸς τόμος), τ. 1: *Γενικὴ Περιγραφή*, Ἀθήναι 1947, σ. 254-255, 288.

Εἰδικὰ γιὰ τὴν Κάλυμνο, τὰ γεγονότα τοῦ 1935 καὶ ἡ συνακόλουθη τρομοκρατία ὑποχρέωσαν ἀκόμη πιὸ πολλοὺς κατοίκους νὰ ἀναζητήσουν ἀσφαλέστερη ζωὴ κάτω ἀπὸ ἄλλους οὐρανούς. Τὸ ζοφερὸ κλίμα ἀπὸ τὴς ἰταλικὲς καταπιέσεις τὸ ἀποδίδει ἐναργῆς ἀνταπόκριση ποὺ δημοσιεύθηκε στὴν ἐφημερίδα «Ἐλεύθερον Βῆμα» τῆς 14.8.1935, σ. 4. Εἶναι συγκλονιστικὲς οἱ πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ φόβου καὶ τὴν ἐκμετάλλευση ἀπὸ τοὺς Ἴταλοὺς τοῦ ἄμαχου πληθυσμοῦ. Ἴδου μερικὰ ἀποσπάσματα:

«... Ὁ ἀποκλεισμὸς ἐξακολουθεῖ πάντοτε ἐντατικῶς καὶ λόγῳ τῆς μὴ εἰσέτι ἄρσεως τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου ἐν Καλύμνῳ ἡ νῆσος αὕτη ἀπὸ τῆς 6ης μετὰ μεσημβρίαν χάνει τὴν κίνησιν της καὶ ἐρημοῦται. Λόγῳ ἰδίᾳ τῆς ἐνταθείσης ἐσχάτως προπαρασκευῆς τῆς Ἰταλίας διὰ τὸν κατὰ τῆς Ἀβησσυνίας πόλεμον, τὸ ἐλληνικὸν στοιχεῖον καταπιέζεται περισσότερον. Ὑπὸ τῆς ἰταλικῆς διοικήσεως στρατολογοῦνται διὰ τῆς βίας οἰκογενεῖαρχαι ἐργάται καὶ μηχανικοὶ καὶ ἀποστέλλονται εἰς Σομαλίαν. Οἱ δυστροποῦντες τυχὸν ἢ πιεζόμενοι ὑπὸ τῶν οἰκογενειακῶν ὑποχρεώσεων των καὶ ἀρνούμενοι νὰ συμμορφωθοῦν πρὸς τὰς διαταγὰς καὶ τὴν θέλησιν τῆς ἰταλικῆς διοικήσεως ἐκπατρίζονται. Τὰ βενζινοπλοῖα τῶν Δωδεκανησίων ἐπιτάσσονται καὶ ἀποστέλλονται εἰς τὴν Σομαλίαν διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς ἰταλικῆς ἐκστρατείας, χωρὶς νὰ καταβάλλεται καὶ κάποια ἀποζημίωσις εἰς τοὺς ἰδιοκτῆτας των πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς δυσχεροῦς οἰκονομικῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν ἡ ἀναγκαστικὴ στέρησις τῆς περιουσίας των τοὺς ἐπιβάλλει. Ἡ ἀναχώρησις Ἑλλήνων ἐκ τῆς Δωδεκανήσου εἶνε προβληματικὴ. Ἡ ἀναχώρησις

ἀπαγορεύεται καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς πάσχοντας ἀκόμη καὶ ἔχοντας ἀνάγκη ἀλλαγῆς κλίματος... Κατὰ τὰς ἰδίας πάντοτε ἀνακοινώσεις, αἱ ἐκαλησίαι παραμένουν κλεισταί. Οἱ καταδικασθέντες πρὸ καιροῦ ὑπὸ τῶν στρατοδικειῶν καθηγηταί, ἰατροί, δικηγόροι, διδάσκαλοι, διδασκάλισσαι, μαθηταί καὶ μαθήτριάς ὑπεχρεώθησαν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν ὀχρωματικῶν καταναγκαστικῶν ἔργων ἐν Λέρῳ... Ἡ ἰταλικὴ διοίκησις ἀπέβαλεν ἐκ τῆς νήσου Ψερίμου τοὺς ὀλίγους κατοίκους τῆς καὶ ἤρχισε ἐκτελοῦσα ἐκεῖ ἔργα διὰ τὴν ἀνέγερσιν νοσοκομείων καὶ σανατορίων διὰ τοὺς ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς Ἀφρικῆς ἀσθενεῖς ἢ τραυματίας. Ἡ νῆσος αὕτη θὰ μεταβληθῇ ὀλόκληρος εἰς νοσοκομεῖον».

Κάτω ἀπὸ τὶς ὀδυνηρὰς αὐτὰς συνθήκας, οἱ τολμηροὶ Καλύμνιοι ἀνέβαιναν κρυφὰ στὰ τρεχαντήρια τοὺς καὶ κατέφευγαν στὰ κοντινὰ νησιά ὑπὸ ἐλληνικὴ διοίκησι, ὅπως ἡ Σάμος. Ἀπὸ ἐκεῖ προωθοῦντο στὸν Πειραιᾶ ἢ στὴν Ἀθήνα. Κάθε ἄτομο, καὶ μιὰ ἱστορία ταλαιπωρίας, φτώχειας, ἀνεργίας καὶ ταπεινώσεων. Ἀνάμεσα στὰ ἰταλικά ἔγγραφα τοῦ 1935 ξεχώρισα μερικὰ ποὺ ἀναφέρονται σὲ τέτοιες φυγαδεύσεις Καλυμνίων, καθὼς καὶ στὴν ἀπήχηση ποὺ ἄφησε ἡ ἀπεγνωσμένη ἐνέργειά τοὺς στὴν ἐλληνικὴ κοινὴ γνώμη.

Ἔτσι κατὰ τὶς ἀρχὲς Αὐγούστου τοῦ ἔτους ἐκείνου ἐπισημαίνω τὴ φυγὴ ὁμάδας Καλυμνίων πρὸς τὴ Σάμο, γεγονός ποὺ προκάλεσε ἐπιστολὲς διαμαρτυρίας τοῦ γνωστοῦ ἡγέτη τῶν ἐξορίστων στὴν Ἀθήνα Σκεύου Ζερβοῦ, ἀνάλογες δημοσιεύσεις στὶς ἐλληνικὲς ἐφημερίδες καὶ ἐκκλησίαι τῆς Δωδεκανησιακῆς Νεολαίας Ἀθηνῶν βλ. τὸ ἔγγραφο τοῦ ἐπιτετραμμένου στὴν ἰταλικὴ πρεσβεῖα τῆς Ἀθήνας Filippo Anfuso πρὸς τὸ ὑπουργεῖο ἐξωτερικῶν τῆς Ἰταλίας, *telespresso* N.8130/1312 τῆς 28.8.1935, στὸ *A.S.M.A.E., Affari Politici* (1931-1945), *Dodecanneso*: b.9 (1935), φάκ. 8. Ἐδῶ χαρακτηρίζεται ὡς «φανταστικὴ» ἡ φυγὴ τῶν Καλυμνίων (: *preteso sbarco dodecannesini a Samo*). Τὸ ὄφρος τοῦ ἐγγράφου, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦμαι, ἀντανακλᾷ τὸ πνεῦμα τῶν διαψεύσεων ποὺ κάθε τόσο δημοσίευε σχετικὰ μὲ τὴν κατάστασι στὰ Δωδεκάνησα ἢ ἰταλικὴ πρεσβεῖα Ἀθηνῶν (πρβ. Φεσσόπουλος, ὁ.π., σ. 80-85, καὶ Barros, ὁ.π., σ. 17).

Ἀκριβέστερα στοιχεῖα ἀντλῶ ἀπὸ ἔγγραφο τοῦ Mario Lago (Ρόδος, 11.9.1935-βλ. πρὸ κάτω ἀρ. Γ): Τὴν 31 Αὐγούστου ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Κάλυμνο γιὰ τὴ Σάμο κρυφὰ μὲ τὸ κατὰ «Cairolo»³, ποὺ ἐπειγόντως τὸ εἶχε ναυλώσει ὁ πρῶτος κατάδικος Ἀλέξιος Παπαμιχαήλ⁴, οἱ ἐξῆς Καλύμνιοι (κατὰ τὴ σειρά ποὺ

3. Ὁρθότερα: *Cairoli*. Τὸ ἰταλικὸ ὄνομα στὸ καλύμνικο κατὰ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευσι τῶν Ἰταλῶν στοὺς Ἕλληνας πλοιοκτῆτες νὰ «βαφτίζουσι» τὰ καράβια τοὺς μὲ ἐλληνικά ὀνόματα. Τὸ *Cairoli*, ὅπως καὶ τὰ *Mistero*, *Ardito*, *Rosario* ἦταν γνωστὰ καλύμνικα κατὰ (μαρτυρία τῆς κ. Μ. Χατζηθεμιστοκλή-Ζατρη). Νὰ σημειώσω ἐδῶ ὅτι ἡ ἱστορικὴ οἰκογένεια *Cairoli*, ἀπὸ τὴν Pavia, προσέφερε σημαντικὰ ὑπηρεσίαι στὸν ἐθνικοαπελευθερωτικὸ ἀγῶνα τῆς Ἰταλίας κατὰ τὸν 19ον αἰ. Βλ. τὸ λῆμμα *Cairoli* στὴν *Enciclopedia Italiana*, τ. 8, Milano-Roma 1930, σ. 287-289.

4. Ὑπερέτρησε, κατὰ τὸν β' παγκόσμιον πόλεμον, στὶς ἐλληνικὰς δυνάμεις τῆς Μέσης

σημειώνονται στοῦ ἔγγραφο). 1) Σαροῦκος Νομικός τοῦ Δημητρίου, ἐτῶν 26, κουρέας. 2) Χούλλη Ἰωάννη, σύζυγος τοῦ ποτέ Ἰωάννη Ματλή, ἐτῶν 56. 3) Σαρούκου Ἀφροδίτη τοῦ Δημητρίου, ἐτῶν 30. 4) Σκαρούλλη Ἐλένη τοῦ ποτέ Μιχάλη, ἐτῶν 27. 5) Ματλή Ἄννα τοῦ Ἰωάννη, ἐτῶν 23. 6) Πιζάνιας Χρῖστος τοῦ ποτέ Νικόλα, ἐτῶν 28, τσαγγάρης. 7) Μελισσᾶς Ἰωάννης τοῦ ποτέ Ἀποστόλου, ἐτῶν 23, κτίστης. 8) Γερακιός Μιχάλης τοῦ Ἐμμανουήλ, ἐτῶν 25, γυμναστής, συνοδευόμενος ἀπό τῆ σύζυγό του, τὴν 9) Ἀντῶνα Καλλιόπη τοῦ Ἡλία, ἐτῶν 24, καὶ ἀπό τὸν γιό τους, τὸν 10) Γερακιό Σακελλάρη, ἐνός ἐτους. 11) Καμπουράκη Εἰρήνη, χήρα Βαρκᾶ, τοῦ ποτέ Ἰωάννη, ἐτῶν 50. 12) Ἀλαχοῦζος Ἰωάννης τοῦ ποτέ Ἀποστόλου, 35 ἐτῶν, κτίστης. Κανένας ἀπό τοὺς παραπάνω, κατὰ τὸν Lago, δὲν εἶχε ζητήσει τὰ ἀναγκαῖα δικαιολογητικά γιὰ μετανάστευση· μόνο ὁ Γερακιός τὰ ζήτησε καὶ τοῦ χορηγήθηκαν ἀμέσως. Καὶ οἱ ἄλλοι, συνεχίζει τὸ ἔγγραφο, «ἂν τὰ εἶχαν ζητήσει, θὰ τοὺς ἐδίδοντο χωρὶς δυσκολία, ἀφοῦ κανένα συμφέρον δὲν ἔχομε νὰ ἐμποδίζομε τοὺς ἐκπατριμούς. Δὲν τὰ ζήτησαν γιὰ δύο λόγους: γιατί ὁ πρόξενος τῆς Ἑλλάδας [στὴ Ρόδο] δὲν ἐγκρίνει γενικὰ θεωρήσεις γιὰ μετάβαση στὴν Ἑλλάδα (ἔχει ὁδηγίες περιοριστικές, ὑποθέτω ἐξ αἰτίας τῶν δυσκολιῶν εὐρέσεως ἐργασίας)· ἔπειτα, γιατί πιστεύουν πὼς θὰ συμβάλουν, μαζί μὲ τοὺς ἄλλους ποὺ κρυφὰ ἔχουν φύγει, στὴν ἀνάπτυξη τῆς προπαγάνδας γιὰ τὰ θύματα ἀπὸ τὶς καταπιέσεις» (il vittimismo politico).

Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ τοῦ Lago εἶναι ἀποκαλυπτικὸ γιατί διαψεύδει τὶς συχνὲς τότε διαψεύσεις τῆς ἰταλικῆς πρεσβείας Ἀθηνῶν γιὰ ὁμαλότητα τάχα ἢ μὴ καταπιέσεις τῶν Δωδεκανησιῶν. Ἐπίσης ἐπιβεβαιώνεται τὸ ἀπάνθρωπο σχέδιο τῶν Ἰταλῶν γιὰ τὴν πληθυσμιακὴ ἀλλοίωση τῶν νησιῶν. Εἶχαν κάθε συμφέρον νὰ μειώνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων κατοίκων (πρβ. καὶ τὶς πληροφορίες τῆς ἀθηναϊκῆς ἐφημερίδας «Πρωτα» τῆς 15.6.1935 σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιτροπὴ προϋπολογισμοῦ τῆς ἰταλικῆς Βουλῆς, στὴν ἔκθεση τῆς ὁποίας γινόταν μνεῖα γιὰ κονδύλιο τοῦ ὑπουργείου ἐξωτερικῶν προοριζόμενο γιὰ τὴ διοίκηση Δωδεκανήσου μὲ σκοπὸ τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἐξιταλισμοῦ τῶν νησιῶν: Βαγρος, ὅ.π., σ. 23-24).

Ἀπὸ τοὺς 12 φυγάδες τῆς 31 Αὐγούστου ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ξεχωρίσω τὸν Μιχάλη Γερακιό⁵ καὶ τὴν Ἐλένη Σκαρούλλη⁶, οἱ ὁποῖοι περιλαμβάνονταν σὲ

⁵ Ἀνατολῆς ὡς λοχίας. Ἔχει πεθάνει ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια (μαρτυρία τῆς κ. Μ. Χατζηθεμιστοκλῆ-Ζαίρη).

⁶ Αὐτὸς καὶ ἡ γυναίκα του ζοῦν σήμερα στὴν Κάλυμνο (μαρτυρία τῆς κ. Μ. Χατζηθεμιστοκλῆ-Ζαίρη).

⁷ Ἦταν δασκάλα. Ἔχει πεθάνει ἀπὸ καιρὸ. Τὰ παιδιά της ζοῦν στὴ Ρόδο. Ἄς προστεθεῖ ὅτι καὶ ἡ προαναφερόμενη Εἰρήνη Καμπουράκη (ὑπ' ἀρ. 11) ἦταν ἐπίσης δασκάλα καὶ σήμερα ζεῖ στὴ Ρόδο. Ὑπάρχουν ὅμως δυσκολίες ὡς πρὸς τὴν ἀσφαλῆ ταύτιση τοῦ προσώπου, μὰ πού στοῦ ἔγγραφό μας ἀναφέρεται νὰ εἶναι χήρα Βαρκᾶ, ἡλικίας 50 ἐτῶν. Κάπου ὑπάρχει ἓνα λάθος

κατάσταση καταδικασθέντων Καλυμνίων λόγω τῶν γεγονότων τοῦ Ἀπριλίου (Φραγκόπουλος, *Ἱστορία*, τ. 2, σ. 127 στή σημ., ἀντλεί ἀπὸ ἐκθεση τοῦ διοικητῆ ἀσφαλείας Καλύμνου Enrico Penna, τῆς 24.4.1935). Προφανῶς εἶχαν κρατηθεῖ γιὰ λίγο στὴ φυλακὴ. Δὲν ἀναφέρονται στοὺς καταδικασθέντες ἀπὸ τὸ πρωτοβάθμιο ποινικὸ δικαστήριό τῆς Κῶ (Φεσσόπουλος, *ὀ.π.*, σ. 35). Ἡ ζωὴ βέβαια στὴν Κάλυμνο θὰ τοὺς εἶχε γίνεи ἀφόρητη.

Ποιὲς οἱ συνέπειες ἀπὸ τὴ φυγὴ τῶν Καλυμνίων στὴ Σάμο; Κατὰ τὸν Ἰταλὸ πρεσβευτὴ στὴν Ἀθήνα Raffaele Boscarelli, πού ἀπευθύνεται τὴν 3.9. 1935 πρὸς τὸ ὑπουργεῖο ἐξωτερικῶν (βλ. τὸ ἔγγρ. Α, πιὸ κάτω), ἡ ἀφιξὴ στὴ Σάμο τῶν προσφύγων ἔδωσε τὴν πρόφαση στὸν ἑλληνικὸ Τύπο νὰ συνεχίσει τὰ δημοσιεύματά του πάνω στὸ ἀνεξάντλητο θέμα τῶν καταδιώξεων στὰ Δωδεκάνησα. Ἡ ἀρθρογραφία συνδυάζει καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὶς διαφορὲς φάσεις τῆς ἰταλοβρετανικῆς διαφορᾶς σὲ σχέση μὲ τὴ θέση τῆς Ἑλλάδας στὴ Μεσόγειο. Εἶναι γνωστὲς οἱ προσπάθειες τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας γιὰ νὰ μειώσῃ τὸ αὐξανόμενον κύρος τῆς ἰταλικῆς παρουσίας στὴ Μεσόγειο καὶ νὰ ἀποτρέψῃ τὴν ἰταλοαιθιοπικὴ κρίση· βλ. τὴν εἰδικὴ μονογραφία τῆς Rosaria Quartarano, *Roma tra Londra e Berlino. La politica estera fascista dal 1930 al 1940*, Roma 1980, σ. 80-147. Γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς Ἀθήνας ἀπέναντι στὸ Λονδίνο καὶ τὴ Ρώμη τὸ 1935 βλ. Βαγρός, *ὀ.π.*, σ. 60-94. Ἔτσι οἱ ἑκπατριστοὶ τῶν Καλυμνίων ἐντάσσονταν μέσα στὴ διεθνή διπλωματικὴ κόνιστρα καὶ προκαλοῦσαν κάποιους, ἔστω καὶ μικροὺς, κραδασμοὺς στὸ πολιτικὸ βαρόμετρο τῆς ἐποχῆς. Ὁ Boscarelli, μαζί μὲ τὸ ἔγγραφο του, διεβίβασε καὶ μεταφράσεις στὰ ἰταλικά ἀπὸ ἀποκόμματα ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων τῆς 31 Αὐγ., 2 καὶ 3 Σεπτεμβρίου ἀναφερόμενα στὸ θέμα μας. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο τὸ περιεχόμενο τῶν σχολίων τῶν ἐφημερίδων, μιὰ πού ἀποδίδουν, ὡς ἓνα σημεῖο, τὶς ἀνησυχίες τῆς κοινῆς γνώμης.

Συγκεκριμένα, ἡ ἀνεξάρτητὴ «Ἐστία» στὸ φύλλο τῆς 31.8.1935 φιλοξένησε ἑκτενὲς ἄρθρο (βλ. πιὸ κάτω τὸ ἔγγρ. Αγ) τοῦ γνωστοῦ (ἐκ Λέρου) δημοσιογράφου Θεολόγου Νικολοῦδη, πρώην ἰδιοκτῆτῆ καὶ διευθυντῆ τῆς ἐφημερίδας «Πολιτεία» (λίγο ἔπειτα ὑφυπουργοῦ Τύπου καὶ Τουρισμοῦ στὴ μεταξικὴ κυβέρνησι). Ὁ ἀρθρογράφος ὑποστήριζε ὅτι, πέρα ἀπὸ ἀνθρωπιστικούς λόγους, οἱ διαφορὲς Αἰθιοπίας-Ἰταλίας δὲν πρέπει νὰ ἐπικαλύψουν τὸ ἀνοιχτὸ ἀνάμεσα στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἑλλάδα Δωδεκανησιακὸ Ζήτημα οὔτε καὶ νὰ ὑπάρξῃ συσχετισμὸς. Τὰ μαρτύρια τῶν Δωδεκανησίων δὲν ἀφήνουν περιθώρια γιὰ ἐμπλοκὴ τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς καὶ σὲ ἄλλα προβλήματα, τὴ στιγμή μάλιστα πού ἡ Αἰθιοπία εἶναι μακριά, ἐνῶ τὰ δεινοπαθοῦντα νησιά τόσο κοντά. Ὁ πόλεμος ἐξ ἄλλου Ἰταλίας-Αἰθιοπίας ἐπίκειται καὶ εἶναι μᾶλλον βέβαιη ἡ

πού δὲν μπορῶ νὰ τὸ προσδιορίσω. Τὶς διευκρινίσεις αὐτὲς τὶς ὀφείλω στὴν κ. Μ. Χατζηθεμιστοκλή-Ζαίρη.

ἰταλικὴ νίκη, ἡ ὁποία καὶ θὰ σταθεροποιήσει τὴν ὑπεροχὴ τῶν Ἰταλῶν στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή, στὴν Ἀφρική καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ἐπιπλέον ἡ σαφὴς ἀπόκλιση τῆς Ἑλλάδας ὑπὲρ τῶν Αἰθιοπίων θὰ προκαλοῦσε ζημιὰ στὰ μελλοντικὰ συμφέροντα τῶν Ἑλλήνων τῆς Αἰθιοπίας. Αὐτὰ σὲ γενικὲς γραμμὲς διετύπωνε ὁ Νικολοῦδης, στὴν προσπάθειά του νὰ στεγανοποιήσει τὸ «Δωδεκανησιακὸ» καὶ νὰ τὸ ἀποσυνδέσει ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις τῶν διεθνῶν γεγονότων.

Τὰ πράγματα βέβαια δὲν θὰ δικαιώσουν τὸν Νικολοῦδη. Νομίζω, ἐξ ἄλλου, ὅτι ἡ θέση του μᾶλλον ὑποβοηθοῦσε τὸ εὐρύτερο φάσμα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Ἰταλίας τῆ στιγμῆ ἐκείνη (Σεπτ. 1935).

Ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐφημερίδες, ἡ «Πρωτα», ὁ «Ἀνεξάρτητος», ὁ «Ἡμερήσιος Κήρυξ» καὶ μερικὲς ἀκόμη ποὺ δὲν κατονομάζονται δημοσίευσαν στίς 2.9.1935 τὸ τηλεγράφημα ποὺ ὁ πρόεδρος τῆς κοινότητος Πάρου Α. Οἰκονόμου ἔστειλε στὸν Σκεῦο Ζερβό, ὅτι δηλ. εἶχαν φτάσει στὸ νησί του 12 Καλύμνιοι, οἱ ὁποῖοι μὲ μικρὸ κατκι εἶχαν ἐγκαταλείψει νύχτα τὴν Κάλυμνο, ἐπειδὴ δὲν μπορούσαν νὰ ὑποφέρουν τὴν τυραννία τῶν Ἰταλῶν (βλ. τὸ ἔγγρ. Αβ). Ἡ πληροφορία φαίνεται νὰ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ὅσα εἶδαμε πιὸ πάνω (μὲ βάση τὸ ἔγγρ. Γ). Οἱ 12 Καλύμνιοι εἶχαν πάει πράγματι στὴ Σάμο (τὴν 31.8.) καὶ εἶχαν ἀποβιβασθεῖ κοντὰ στὸ Τηγάδι (σημ. Πυθαγόρειο)· βλ. ἀναφορὰ ὑπ' ἀρ. 158 τῆς 31.8.1935 τοῦ Ἰταλοῦ προξενικοῦ πράκτορα στὴ Σάμο (ἔγγρ. Ββ), ὁ ὁποῖος κάνει λόγο γιὰ 16 Καλύμνιους, ἀλλὰ δὲν εἶναι, ὅπως παραδέχεται, καλὰ πληροφορημένος. Τότε ποιοὶ ἦταν οἱ Καλύμνιοι ποὺ κατέφυγαν στὴν Πάρο; Καὶ αὐτοὶ ἐπίσης ἦταν 12(!). Σὲ ἔχθεσή του τῆς 7.9.1935 (βλ. ἔγγρ. Ββ) ὁ πρόξενος τῆς Ἰταλίας στὸν Πειραιᾶ L. Drago παραθέτει ἀπόσπασμα ἀπὸ ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες τῆς 5. καὶ 6.9.1935 —χωρὶς νὰ τὶς ὀνομάζει—, στὸ ὁποῖο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τηλεγράφημα πρὸς τὸν Ζερβό, μνημονεύονται καὶ τὰ ὀνόματα τῶν 12 προσφύγων τῆς Καλύμνου στὴν Πάρο: Εἰρήνη, σύζυγος τοῦ Ἐλευθερίου Πάχου, ἐτῶν 58, μὲ τὰ τέσσερα παιδιὰ της: Μαρία 13 ἐτῶν, Ἰωάννη 10 ἐτῶν, Ἐμμανουὴλ 8 καὶ Πέρδικα⁷ 5 ἐτῶν· Θεμελίνα, σύζυγος τοῦ Γεωργίου Καστανοῦ⁸, ἐτῶν 41, μὲ τὸν γιό της Θεοδόσιο⁹ 19 ἐτῶν· Εἰρήνη, σύζυγος τοῦ Κώστα Μπαλαλῆ¹⁰, 37 ἐτῶν, μὲ τὸν γιό της Γεώργιο 13 ἐτῶν¹¹. Ἀναστασία¹², σύζυγος τοῦ Φιλίππου Σαρούκου, 44

7. Perdicas: (λανθασμένα) στὸ ἔγγρ. Ββ (διευκρίνιση τῆς κ. Μ. Χατζηθεμιστοκλῆ-Ζαῖρη).

8. Castalu: στὸ ἔγγρ. Ββ, λανθασμένα βέβαια (διευκρίνιση τῆς κ. Μ. Χατζηθεμιστοκλῆ-Ζαῖρη).

9. Teodoro: (ἐσφαλμένα) στὸ ἔγγρ. Ββ. Πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ σήμερα γιατρὸ Θεοδόσιο Καστανό (διευκρίνιση τῆς κ. Μ. Χατζηθεμιστοκλῆ-Ζαῖρη).

10. Balalà: στὸ ἔγγρ. Ββ.

11. Ζεῖ σήμερα στὴν Πάρο. Ουμᾶται τὸ ταξίδι πρὸς τὴν Πάρο· κράτησε 19 ἡμέρες, μὲ πολλὴ ταλαιπωρία (μαρτυρία τῆς κ. Μ. Χατζηθεμιστοκλῆ-Ζαῖρη).

12. Ἔχει πεθάνει. Τὰ παιδιὰ της ζοῦν στὴν Κάλυμνο. Ὁ Μανόλης εἶναι πρόεδρος τῶν σπογγαλιέων καὶ λαϊκὸς ζωγράφος (πληροφορία ἀπὸ τὴν κ. Μ. Χατζηθεμιστοκλῆ-Ζαῖρη).

ἐτῶν, μὲ τοὺς γιούς της Ἑμμανουήλ 9 καὶ Ἐλευθέριο 5 ἐτῶν.

Σύμφωνα μὲ ἀθηναϊκὰ σχόλια (ἔγγρ. Ββ) ἕνας ἀκόμη λόγος, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καταπιέσεις τῶν Ἰταλῶν, ποὺ ὑποχρεώνει σὲ φυγὴ τοὺς Καλύμνιους, εἶναι ἡ προοπτικὴ νὰ στρατολογήθοῦν ἀπὸ τὶς ἰταλικὲς ἀρχὲς καὶ νὰ σταλοῦν στὴν Ἀνατολικὴ Ἀφρικὴ (πρβ. καὶ τὸ «Ἐλεύθερον Βῆμα» πῶς πάνω). Ἡ ἐφημερίδα πάλι «Πατρὶς», βενιζελικὴ, τῆς 2.9.1935, ἐπληροφορεῖτο ἀπὸ τὴ Βηρυτό, ὅτι κατὰ τὸν Αὐγούστο εἶχαν περάσει ἀπὸ ἐκεῖ πάνω ἀπὸ 100 Ἑλληνας ἐργάτες, κατὰ πλειονότητα Δωδεκανήσιοι, καταγόμενοι ἀπὸ τὴν Κάρπαθο, κατευθυνόμενοι πρὸς τὴν Περσία, γιὰ νὰ ἐργασθοῦν στὴν κατασκευὴ σιδηροδρομικῶν γραμμῶν. Τόσο οἱ ἐργάτες αὐτοὶ ὅσο καὶ 300 Καλύμνιοι σφουγγαράδες ποὺ δουλεύουν στὶς ἀκτὲς τῆς Συρίας δὲν θὰ γυρίσουν πιά στὰ Δωδεκάνησα, ὅπου ἡ ζωὴ τους ἔχει γίνῃ μαρτύριο ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς, ἀλλὰ θὰ μεταναστεύσουν στὴν Ἑλλάδα (ἔγγρ. Αβ).

Ἐπίσης, στὶς 2 Σεπτεμβρίου, ἡ «Ἐστία» δημοσίευσε ἀτίτλο ἀρθρίδιο στὸ ὁποῖο ὑποστηριζόταν πῶς ἡ φυγὴ τῶν Καλυμνίων στὴν Πάρο ἀποτελοῦσε διάψευση τῆς πρόσφατης ἀνακινώσεως τῆς ἰταλικῆς πρεσβείας Ἀθηνῶν [σχετικὰ μὲ τὴν ἡμερία στὰ νησιά]. Γι' αὐτὸ καὶ ὑπεδείκνυε ἡ ἐφημερίδα μίαν φιλικὴν παρέμβαση τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως πρὸς τὴν ἰταλική, τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ οἱ «Δωδεκανήσιοι ἀπαρτίζουν ἐκλεκτὸ τμημα τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς». Καὶ ἄς μὴν ἐρμηνευθεῖ, συνέχιζε ὁ ἀρθρογράφος, μιὰ τέτοια παρέμβαση ὡς ἀνάμιξη στὰ ἐσωτερικὰ τῆς Ἰταλίας ἴσα ἴσα θὰ διδόταν ἡ εὐκαιρία γιὰ συνομιλίες ποὺ θὰ προωθοῦσαν τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς δύο συγγενεῖς λαοὺς (ἔγγρ. Αα). Τὴν ἴδια ἡμέρα (2.9.) καὶ τὰ βενιζελικὰ «Ἀθηναϊκὰ Νέα» δὲν παρέλειπαν νὰ τονίσουν τὶς ἀφόρητες πιέσεις τῶν Ἰταλῶν, ποὺ ἐξανάγκαζαν τοὺς δυστυχεῖς Καλύμνιους νὰ ἀφήνουν τὰ σπίτια τους μέσα στὴ νύχτα καὶ νὰ καταφεύγουν στὴν Ἑλλάδα (ἔγγρ. Αα). Τὴν ἐπόμενη, στὶς 3 Σεπτεμβρίου, ἡ φιλοκυβερνητικὴ «Πρωτὰ» σὲ ἄρθρο της μὲ τίτλο «Καημένα Δωδεκάνησα» (Il rovero Dodecanneso) ἐξέφραζε τὴν ἀποψη ὅτι τὸ ξερίζωμα τῶν Δωδεκανησίων ἀνταποκρινόταν σὲ συγκεκριμένο πολιτικὸ σκοπὸ τῆς Ἰταλίας, ποὺ ἦταν ἄδικος, εἰς βάρος τῆς στοιχειώδους ἠθικῆς (ἔγγρ. Αα). Μὲ ἀφορμὴ τοὺς πρόσφυγες Καλύμνιους στὴν Πάρο ἐπανερχεται ἡ «Ἐστία» στὶς 10.9.1935 γιὰ νὰ διατυπώσῃ τὸν ἐνδόμυχο φόβο ὄλων τῶν Ἑλλήνων, ὅτι δηλ. σὲ λίγο καιρὸ, ὅπως πᾶν τὰ πράγματα, δὲν θὰ μείνει οὔτε ἕνας Καλύμνιος στὸ νησί του. Ἡ συνεχὴς φυγὴ προκαλεῖ τὴ δικαιολογημένη ὑποψία ὅτι οἱ ἰταλικὲς ἀρχὲς ὄχι μόνον καταπιέζουν μὰ κλείνουν καὶ τὰ μάτια, ὅταν οἱ ντόπιοι, μέσα στὴν ἀπελπισία τους, ἀνεβαίνουν σὲ μιὰ ὁποιαδήποτε βάρκα καὶ ἀναζητοῦν καταφύγιο στὰ ἐλληνικὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου (ἔγγρ. Δ καὶ Δδ).

Ἀπὸ τὰ σχόλια καὶ τὰ ἄρθρα τῶν ἐφημερίδων ποὺ ἀναφέρθηκαν προκύπτει ἀβίαστα ἡ κοινὴ εὐμενὴς θέση καὶ τοῦ κυβερνητικοῦ καὶ τοῦ ἀντικυβερνητικοῦ Τύπου ἀπέναντι στοὺς δεινοπαθοῦντες Καλύμνιους τοῦ 1935 καὶ γενικὰ πρὸς τὸ Δωδεκανησιακὸ Ζήτημα. Ἄς ὑπομνηθεῖ ἐξ ἄλλου ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ

κατάσταση τῆς Ἑλλάδας κάθε ἄλλο παρά ρόδινη ἦταν. Μετὰ τὴν πτώση τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου (τὸ 1932) ἀκολουθοῦν τὸ πραξικόπημα Ν. Πλαστήρα τὴν 6.3.1933, ἡ ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ Βενιζέλου (6.6.1933), ἡ φιλοβενιζελική ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση τῆς 1.3.1935, ἡ ἀδύναμη κυβέρνησις τῶν συμπραττόντων κομμάτων ὑπὸ τὸν Π. Τσαλδάρη, μετὰ τὶς ἐκλογὰς τῆς 9.6.1935, στίς ὁποῖες δὲν πῆραν μέρος οἱ βενιζελικοί, τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα τῆς 9.9.1935, τὸ κοινοβουλευτικὸ πραξικόπημα τῆς 10.10.1935 ἀπὸ τὸν Γ. Κονδύλη, τὸ νόθο δημοψήφισμα τῆς 3.11.1935 μὲ τὸ ὁποῖο «ἐνομιμοποιεῖτο» ἡ παλινόρθωσις τῆς βασιλείας: Γρηγόριος Δαφνῆς, *Ἡ Ἑλλὰς μεταξὺ δύο πολέμων 1923-1940*, τ. 2, Ἀθῆναι 1955, σ. 143-395, ὁ ἴδιος, *Τὰ ἐλληνικὰ πολιτικὰ κόμματα 1821-1961*, Ἀθῆναι 1961, σ. 146-148.

Σ' αὐτὴν λοιπὸν τὴν τόσο ταραγμένη καὶ σπαρασσόμενη ἀπὸ ἔντονα πολιτικὰ πάθη «Μητέρα Ἑλλάδα» ἀναζητοῦσαν προστασία οἱ καταπιεζόμενοι Κάλυμνιοι τὸ καλοκαίρι τοῦ 1935, ὅταν μὲ χτυποκάρδι, ἔχοντας ἀγκαλιὰ τὰ μικρὰ παιδιὰ τους πάνω στὰ καίκια, ξανοίγονταν τὴ νύχτα στὸ πέλαγος γιὰ νὰ ἀναπνεύσουν τὸν ἀέρα τῆς ἐλευθερίας. Μὲ τὴν ἐπιτρεπόμενη(;) φαντασία τοῦ ιστορικοῦ, σὰν νὰ βλέπω τὰ ἀνοιχτὰ ἐναγώνια μάτια ἢ σὰν νὰ ἀκούω τὸ ἐρωτηματικὸ κλάμα τοῦ δωδεκάμηνου μόλις ἀγοριοῦ (τοῦ Σακελλάρη Γερακιοῦ· βλ. πιὸ πάνω) κατὰ τὸ ταξίδι Κάλυμνο-Σάμο.

Οἱ «ἐθελούσιοι» αὐτοὶ ἐκπατρισμοὶ συνδυάζονται, κατὰ τρόπο ἀξιοσημείωτο, μὲ τὶς διεθνεῖς συγκυρίες, στὴν ἐκτενὴ ἔκθεσις τοῦ Ἰταλοῦ προξένου στὸν Πειραιὰ L. Drago. Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες του (ἔγγρ. Ββ τῆς 7.9.1935), στίς 2 Σεπτεμβρίου 1935 στὴν Ἀθήνα, στίς αἰθουσες τοῦ γνωστοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου «Παρνασσός» ἔγιναν οἱ ἀρχαιρεσίαι γιὰ τὴν ἐκλογή τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ συλλόγου «Ἐνωσις τῶν φίλων τῆς Αἰθιοπίας». Οἱ ἐκλεγέντες ἦταν: Πρόεδρος, Στυλ. Μαυρομιχάλης, ναύαρχος· ἀντιπρόεδρος (α'), Τ. Ὑψηλάντης· ἀντιπρόεδρος (β'), Ν. Κρανιωτάκης· γενικὸς γραμματέας, Κ. Κυριαζόπουλος, γιατρός· εἰδικὸς γραμματέας, Εὐστάθιος Κτεναβέας, δημοσιογράφος· ταμίας, Δ. Θεοφανόπουλος, ναύαρχος· σύμβουλοι: Κ. Λογοθέτης, καθηγητῆς Πανεπιστημίου· Ἀντώνιος Σταθάτος, πρόεδρος τῆς Ε.Λ.Π.Α.· Στέφανος Λεοντίδης, γιατρός, σύμβουλος τοῦ «Παρνασσοῦ»· Μιλτιάδης Πουρῆς, βιομήχανος· Ἀσπασία Χαλκοκονδύλη· Δημ. Δέδες, ναύαρχος· ἀναπληρωματικοί: Μιλτιάδης Ἄννινος, ἱππότης, βουλευτής· Λ. Ἰωαννίδης, στρατηγός· Δ. Μαντζούνης, βιομήχανος· Κατίνα Δεληγιάννη· Γρηγόριος Γρηγοριάδης, καπνέμπορος.

Στὴ συλλογικὴ δράσις προσγράφεται ὑπὲρ τῆς καταπιεζόμενης ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς Ἀβησσυνίας καὶ ἡ ἀτομικὴ πρωτοβουλία. Στὴν ἐφημερίδα «Ἀνεξάρτητος» τῆς 5.9.1935 ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ ὅτι ἓνας Ἀθηναῖος ἔμπορος ἠλεκτρικῶν εἰδῶν, ἐπὶ τῆς Ἀριστοτέλους 92, ὀνόματι Πέτρος Σμυρναῖος, προσέφερε γιὰ τὴν τηλεγραφικὴ ὑπηρεσία τῆς Αἰθιοπίας, ἓνα αὐτόματο μηχανήμα 5.000 κιλοβατῶρων, καθὼς καὶ ἓναν «ὀπτικὸ ἀνταντακλαστήρα», ἀξίας 70.000

δρχ. Ὁ δωρητὴς μὲ ἐπιστολὴ του στὴν ἴδια ἐφημερίδα καλοῦσε τὸν διπλωματικὸ ἐκπρόσωπο τῆς «φίλης Αἰθιοπίας» νὰ παραλάβει τὰ μηχανήματα καὶ νὰ τὰ στείλει στὴ χώρα του· διετύπωνε ἐξ ἄλλου τὴν ἐλπίδα ὅτι τὸ παράδειγμά του θὰ τὸ ἀκολουθοῦσαν καὶ ἄλλοι.

Ἀπέναντι στοῦ δράμα τῶν Αἰθιοπῶν, οἱ ὁμοιοπαθεῖς Δωδεκανήσιοι τί στάση κράτησαν; Ἦδη ἔγινε λόγος πρὸ πάντων γιὰ τὸ ἄρθρο τοῦ Θ. Νικολούδη στὴν «Ἐστία» τῆς 31.8.1935 (βλ. ἔγγρ. Αα καὶ Ββ), ὁ ὁποῖος ἤθελε τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδας κατευθυνόμενὴ ἀποκλειστικὰ πρὸς τὴ λύση τῆς ἐλληνοϊταλικῆς διαφορᾶς γιὰ τὰ Δωδεκάνησα. Ἀντίθετη ἦταν ἡ ἀποψὴ τοῦ Καρπάθιου πατριώτη, «φακελωμένου» (*schedato politico*) ἀπὸ τὶς ἰταλικὲς ἀρχὲς ἀσφαλείας, Βάσου Βέργη, σπουδαίου γιατροῦ, μὲ πλούσια ἐθνικὴ δράση στὴν Ἀθήνα (1881-1976: Ἐμμ. Γ. Πρωτοψάλτης καὶ Κωνστ. Β. Κωστῆς, Βάσος Βέργης, *Καρπαθιακαὶ Μελέται* 2, 1981, 311-320). Κατὰ τὸν Drago πάντα, ὁ Βέργης ἤθελε νὰ ὀργανώσει καὶ νὰ στείλει γιὰ βοήθεια στὸν Νεγκὸς τῆς Ἀβησσυνίας, τὸν Χαϊλὲ Σελασιέ, 1200 ἄνδρες (ἔγγρ. Ββ), προσπάθεια ὅμως πού δὲν πραγματοποιήθηκε (*Καρπαθιακαὶ Μελέται*, ὁ.π., σ. 318). Καὶ ὁ Σκεῦος Ζερβός, μὲ βάση ἄλλες μαρτυρίες, κινητοποιήθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1935 γιὰ νὰ στείλει στὴν Ἀβησσυνία 10 Ἑλληνες χειρουργοὺς γιατροὺς, πού νὰ γνωρίζουν γαλλικὰ (βλ. τὴν ὑπὸ ἔκδοσιν μελέτη μου: *Μορφωτικὴ παρουσία καὶ προπαγάνδα τῆς Ἰταλίας στὴ Θεσσαλονίκη. Μεσοπόλεμος-Κατοχὴ, 1928-1943, Δωδώνη* 16, 1987).

Ὁ Ἰταλὸς πρόξενος Πειραιῶς κατέγραφε ἐπίσης (ἔγγρ. Ββ) τὶς ἀντιδράσεις τοῦ ἀθηναϊκοῦ Τύπου πρὸς τὴν πολιτικὴ τῆς Ἰταλίας. Ἔτσι ἡ «Βραδυνή» τῆς 3 Σεπτ. ὑπεδείκνυε ὅτι ἡ διαφορά μὲ τὴν Ἰταλία ὀδηγοῦσε τὴν Ἑλλάδα στὸ πλευρὸ τῆς Μεγάλης Βρετανίας. Ἀντίθετα, ἡ «Καθημερινή» τῆς 4 Σεπτ. ὑποστήριζε ὅτι ἡ πολιτικὴ τῆς «Μικρῆς Συνενόησης» καὶ τῆς «Βαλκανικῆς Συνενόησης» ἔπρεπε νὰ προσεταιρισθεῖ τὴν Ἰταλία. Ἡ «Ἐστία» τῆς ἴδιας ἡμέρας διευκρίνιζε ὅτι ἡ Μεγάλη Βρετανία ἔχει ἀνάγκη καὶ ἀπὸ ἄλλο ἔρεισμα· αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ τῆς τὸ προσφέρει ἡ Ἑλλάδα, λόγω τῆς πολύτιμης γεωγραφικῆς θέσεώς της. Οἱ Ἰταλοὶ τὸ γνωρίζουν αὐτό, ὅπως καὶ τὰ φιλικὰ αἰσθήματα τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς Ἀγγλοὺς. Σὲ περίπτωσιν ἰταλοαιθιοπικοῦ πολέμου ἡ Ἑλλάδα θὰ παρέμενε οὐδέτερη· θὰ ἐβγαίνει ὅμως ἀπὸ τὴν οὐδετερότητα ἂν συγκρούονταν ἡ Ἰταλία μὲ τὴ Μεγάλη Βρετανία. Παρακινεῖ λοιπὸν ἡ ἐφημερίδα αὐτὴ τὴν ἐλληνικὴ κυβέρνησι νὰ καταστήσει σαφὴ τὴ θέση της καὶ νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὴ Μεγάλη Βρετανία τὴ λύση τοῦ Κυπριακοῦ, παρέχοντάς της ὡς ἀντάλλαγμα σταθερὸ στήριγμα στὴ Μεσόγειο. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Drago σπεύδει νὰ διασαφηνίσῃ ὅτι ἰδιοκτῆτες καὶ διευθυντὲς τῆς «Ἐστίας» εἶναι οἱ ἀδελφοὶ Κύρου [ὁ Ἀχιλλέας καὶ ὁ Κύρος], καὶ πὼς ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς εἶχε ὑπηρετήσῃ ὡς Ἑλληνας πρόξενος στὴν Κύπρο, ὅπου λέγεται ὅτι εἶχε συμβάλει στὴν προετοιμασία γιὰ τὴν ἐξέγερση τῶν Κυπρίων τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1931 κατὰ τῶν Ἀγγλῶν· ὁ ἴδιος, ὑπηρετώντας καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, προκάλεσε, κατὰ

τις ὑποψίες τοῦ Drago, σοβαρὰ ἐμπόδια στίς γνωστὲς ἰταλικὲς προσπάθειες γιὰ τὸ Αὐτοκέφαλο τῆς Ἐκκλησίας Δωδεκανήσου. Ἐδῶ ὀφείλω νὰ προσθέσω ὅτι ὁ Drago συγγέει τοὺς ἀδελφούς Κύρου· ἐννοεῖ σαφῶς τὸν τρίτο ἀδελφὸ Κύρου, τὸν Ἀλέξη (1901-1969), γνωστὸ διπλωμάτη καριέρας. [Γιὰ τὴν παρουσία του στὴν Κύπρο καὶ τὴν ἐξέγερση τοῦ Ὀκτωβρίου 1931 βλ. τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Πέτρου Στυλιανοῦ, *Τὸ κίνημα τοῦ Ὀκτώβρη τοῦ 1931 στὴν Κύπρο*, Λευκωσία 1984, σ. 53, 179, 238-239].

Ἡ ἐπιθεώρηση τῶν ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων, ὅπως μᾶς τὴν παραδίδει ὁ Ἴταλὸς πρόξενος, τελειώνει μὲ τὸν «Ἡμερήσιο Κήρυκα» τῆς 5.9.1935. Σ' αὐτόν, ἀφοῦ δημοσιεύεται μία φωτογραφία τῆς Κῶ, μᾶλλον περιστασιακὰ, ἀναπτύσσονται οἱ ἀκόλουθες σκέψεις: ἡ μικρὴ Ἑλλάδα δὲν εἶναι σωστὸ νὰ παίξει τὸν ρόλο τοῦ καιροσκοποῦ στὴ Μεσόγειο, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἀνταγωνισμοῦ Ἰταλίας-Ἀγγλίας. Ἡ ἑλληνικὴ φιλία πρὸς τὴν Ἀγγλία ἀποτελεῖ παλαιὰ παράδοση ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκοπεῖ· ἡ φιλία πρὸς τὴν Ἰταλία εἶναι ἓνα θετικὸ κέρδος τῆς πολιτικῆς τῆς δημοκρατικῆς Ἑλλάδας· ἐπιπλέον ἀποδείχθηκε πολὺτιμη γιὰ τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα. Γι' αὐτὸ ἡ Ἑλλάδα δὲν πρέπει νὰ προχωρήσει σὲ πρόωρες ἐπιλογές.

Οἱ τελευταῖες ἀπόψεις δίνουν στὸν Drago τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσει πῶς δὲν εἶναι παράξενο νὰ προσβλέπει ἡ Ἑλλάδα πρὸς τὴν Ἰταλία μὲ φιλικὰ αἰσθήματα, ἀκόμη καὶ ἂν ἐντατικὰ δούλεψε, γιὰ τὸ ἀντίθετο, ἡ ἀγγλογαλλικὴ προπαγάνδα. Ἡ Γαλλία ἔχει χάσει πολὺ ἀπὸ τὸ κύρος της στὴν Ἑλλάδα· παραμένει ὅμως ὑψηλὴ ἡ ἀγγλικὴ ἐπιρροή. «Ἡ Ἑλλάδα ἀδύναμη, στὸ ἔλεος ἐσωτερικῶν συγκρούσεων, κοιτάζει μὲ φόβο τὸν πιὸ δυνατὸ (ἢ αὐτὸν ποὺ τὸν θεωρεῖ τέτοιον) καὶ προσπαθεῖ νὰ κρατηθεῖ κοντά του γιὰ νὰ τὰ βγάλει πέρα ὅταν ξεσπάσει ἡ θύελλα. Πρέπει ὅμως κανεὶς νὰ διατηρεῖ τίς ἐπιφυλάξεις του, γιὰ τὴν τελευταία στιγμὴ πέφτει ἡ μάσκα τοῦ παζαρέματος, δὲν λογαριάζονται παραδοσιακὲς φιλίες, συμφωνίες καὶ συμβάσεις, καὶ χωρὶς δισταγμὸ συμπαρατάσσεται κανεὶς μ' ἐκεῖνον ποὺ ἔχει τὴν πιθανότητα, ἂν ὄχι τὴ βεβαιότητα, νὰ κερδίσει τὴ μάχη εἴτε στὴν ἀνοικτὴ (στρατιωτικὴ) σύγκρουση εἴτε στὸν οἰκονομικὸ ἀνταγωνισμό» (ἔγγρ. Ββ).

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλέγμα τῶν ἀντιλήψεων καὶ διαθέσεων, τοῦ συλλογικοῦ φόβου γιὰ ἐπικείμενη ἰταλοαγγλικὴ σύγκρουση καὶ ἰταλοαιθιοπικὴ σύρραξη, οἱ Καλύμνιοι πρόσφυγες ἐπιζητοῦν ἓνα μέρος τῆς φροντίδας καὶ τῆς προσοχῆς τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης. Γιὰ πολλοστὴ φορὰ ὁ Σκεῦος Ζερβὸς τὸ πρῶν τῆς 7.9.1935 τηλεγραφοῦσε στὴ σκιώδη Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν διαμαρτυρόμενος γιὰ τίς ἰταλικὲς καταπιέσεις εἰς βᾶρος τῶν δύστυχων Δωδεκανησίων· μάταια ὑπενθύμιζε ὅτι ἡ Ἰταλία παρεβίαζε τίς συνθήκες τῶν Σεβρῶν, τοῦ Παρισιοῦ, τῆς Λωζάννης καὶ τοῦ Λονδίνου (ἔγγρ. Ββ). Ἡ φωνὴ του μᾶλλον θὰ ἀνηχοῦσε παράξενα.

Εἶναι ἀλήθεια πάντως ὅτι «εἰδησεογραφικὰ» εἶχε καλυφθεῖ τὸ γεγονός τῆς

αφίξεως τῶν 12 Καλυμνίων στήν Πάρο, ὅπως εἶδαμε πιό πάνω. Για τοὺς ἄλλους ποὺ εἶχαν ἀποβιβασθεῖ στή Σάμο οἱ πληροφορίες δὲν εἶναι καὶ τόσο πλούσιες στὸν Τύπο τῆς ἐποχῆς, ἀν καὶ δὲν ἐπεδίωξα εἰδικὴ ἔρευνα στὸ κεφάλαιο αὐτό. Ἡ τύχη τους μοῦ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ πηγὴ ὄχι καὶ τόσο ὑψηλῆς ἀξιοπιστίας. Εἶναι σημαντικὴ ὅμως γιατί ἀποκαλύπτει ἄλλες παραμέτρους τοῦ δράματος τῶν προσφύγων. Συγκεκριμένα, ἔχω ὑπόψη μου τὴ μαρτυρικὴ κατάθεση τοῦ Καλύμνιου Φιλίππου Μαγκούλια, ποὺ «μετενόησε» καὶ ἐπέστρεψε στήν Κάλυμνο (βλ. τὸ ἔγγρ. Ε). Τὴν κατάθεσή του τὴν ἔδωσε τὴν 7 Ὀκτωβρίου 1935 στὸ γραφεῖο ἀσφαλείας Καλύμνου ἐνώπιον τοῦ διοικητῆ ἀνθυπασπιστῆ Enrico Penna, τοῦ ἐνωματάρχου Silvio Gaeta καὶ τοῦ Σάββα Πιλαδέρη¹³, χρησιμοποιούμενου ὡς διερμηνέα.

Πρὶν προχωρήσω στήν ἀνάπτυξη τῶν λεπτομερειῶν ποὺ κατέθεσε ὁ Μαγκούλιας, πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι τὸ ὄνομά του δὲν περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στοὺς 12 ποὺ εἶχαν φύγει γιὰ τὴ Σάμο μὲ τὸ κατὰ «Caioli» τὴν 31.8.1935 (βλ. ἔγγρ. Γ). Μήπως ἐπομένως ἡ κατάθεσή του ἦταν φτιαχτὴ καὶ ψευδής; Κατασκευάστηκε γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τοὺς σκοποὺς τῆς ἰταλικῆς προπαγάνδας; Τὸ ὅτι πάλι δὲν ἀναφέρεται ὁ Μαγκούλιας στὸ ἔγγραφο τοῦ Lago (τὸ Γ), μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ πολὺ καλὰ ἀπὸ τὴ σκέψη ὅτι δὲν εἶχαν μεταδοθεῖ ὅλα τὰ ὀνόματα τῶν φυγάδων στὶς ἰταλικὲς ἀρχὲς τῆς Ρόδου. Ἄλλωστε ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἐνέργειάς τους, οἱ φυγάδες δὲν καταγράφονται σὲ κάποια κατάσταση, στὸν τόπο τουλάχιστο τῆς προελεύσεώς τους. Καὶ οἱ δύο ὑποθέσεις λοιπὸν ἔχουν τὰ στηρίγματά τους. Μία τρίτη, ὅτι ὁ Μαγκούλιας πῆγε στή Σάμο μὲ διαφορετικὴ ὁμάδα, μᾶλλον ἀποκλείεται. Ὁ ἴδιος λέγει ὅτι ταξίδεψε μὲ τὸ «Caioli» καὶ ὅτι ἦταν μαζί μὲ τὸν δάσκαλο (γυμναστῆ) Μιχάλη Γερακιὸ (πρβ. στὸ Γ τὸν ἀρ. 8). Μὲ ἐπιφυλάξεις κλίνω νὰ δεχθῶ ὅτι καὶ ὁ Μαγκούλιας θὰ ταξίδεψε μὲ τοὺς 12 τὴν 31 Αὐγούστου. Ἡ ἐπιστροφή του στήν Κάλυμνο καὶ ἡ κατάθεσή του ἀναμφισβήτητα λειτούργησαν ὑπὲρ τῶν ἰταλικῶν θέσεων. Φυσικὰ τὰ ὅσα κατέθεσε ἀπέβλεπαν στὴ δικαιολόγησή τῆς ἐπανόδου στὸ νησί του, γι' αὐτὸ καὶ διακρίνονται ἀπὸ ὑπερβάλλοντα ζῆλο.

Ἄς δοῦμε τώρα τίς πληροφορίες του. Στοιχεῖα τῆς ταυτότητάς του: Φίλιππος Μαγκούλιας τοῦ Θέμελη καὶ τῆς Νικητάδαινας Μυλωνᾶ· γεννήθηκε στήν Κάλυμνο τὴν 17 Ἰουνίου 1897. Ἐφυγε κρυφὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα του, μαζί μὲ ἄλλους, μὲ τὸ κατὰ «Caioli», τὸ ὁποῖο εἶχε πλήρωμα τὸν Ἰωάννη Καρβούνη καὶ τὸν Ἀντώνιο Κουφό. Ὁργανωτὲς τῆς ἀποδράσεως ἦταν ὁ Νικήτας Σπλαγκκούνας [γνωστὸς ἀντιστασιακός, συλληφθεὶς γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ Ἀπριλίου:

13. Ροδίτης στήν καταγωγή. Τὸν θυμοῦνται ἀκόμη στήν Κάλυμνο, ὅπου ἔμεινε ἀρκετὰ χρόνια. Ἐργάστηκε ὑπὲρ τῶν Ἰταλῶν ὑπῆρέτησε ὡς «agguisto» στήν ἰταλικὴ ἀστυνομία (μαρτυρία τῆς κ. Μ. Χατζηθεμιστοκλή-Ζάρη).

Φραγκόπουλος, *Ἱστορία*, τ. 2, σ. 127 σημ.] καὶ ὁ Βασίλειος Σκαρδάσης. Αὐτοὶ «ξεσῆκωσαν» τοὺς ἄλλους μὲ τὴν ὑπόσχεση πὼς σὰν ἔφταναν στὴ Σάμο, οἱ ἑλληνικὲς ἀρχὲς θὰ τοὺς ἔδιναν χρήματα, ροῦχα καὶ θὰ τοὺς ἔβρισκαν δουλειά. Ἀποβιβάστηκαν στὸ Τηγάνι καὶ οἱ δύο ὀργανωτὲς φρόντισαν μὲ αὐτοκίνητο νὰ μεταφέρουν τοὺς φυγάδες στὴν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ. Τὰ ἔξοδα μεταφορᾶς τὰ κατέβαλε ὁ διοικητὴς τοῦ τελωνείου Σάμου, ὁ ὁποῖος καὶ ἐγκατέστησε τοὺς ξένους σὲ σχολεῖο τῆς πόλεως. Μὲ τὸν ἄνθρωπο αὐτὸν συνεργάζονταν οἱ Σπλαγκούνιας καὶ Σκαρδάσης. Οἱ ἀρχὲς τῆς Σάμου προσέφεραν 600 δρχ. γιὰ τὴ συντήρηση τῶν φυγάδων. Μετὰ τέσσερις ἡμέρες, ὁ Σπλαγκούνιας, ποὺ φαίνεται πὼς ἔπαιρνε ὁδηγίες ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἔδωσε ἐντολὴ νὰ μεταφερθοῦν ὅλοι στὸ Βαθὺ τῆς Σάμου. Ἐκεῖ παρουσιάστηκαν στὸν διοικητὴ τῆς Χωροφυλακῆς ὁ ὁποῖος τοὺς πῆρε κατάθεση γιὰ τὰ αἴτια τοῦ ἐκπατρισμοῦ τους. «Ὅλοι ὑποστήριξαν ὅτι διώκονταν ἀπὸ τοὺς Ἴταλοὺς γιὰ τὶς πολιτικὲς τους ἰδέες. Ὁ μόνος ποὺ διεφώνησε ἦταν ὁ Μαγκούλιας» εἶπε πὼς τὴ στιγμὴ τῆς ἀναχώρησεως ἢ ὅταν ἀποφάσισε νὰ φύγει ἦταν μεθυσμένος[!]: ἐπέμενε μάλιστα πὼς λίγο πρὶν τὴν ἀναχώρηση ὁ Σπλαγκούνιας τὸν εἶχε «ποτίσει μαστίχα» (ρακί)[!]. Κάθε μέρα, πρῶι καὶ βράδυ, ἔπρεπε οἱ πρόσφυγες νὰ δίνουν τὸ «παρῶν» στὴ Χωροφυλακῆ. Δύο μέρες μετὰ τὴν ἐγκατάσταση στὸ Βαθὺ, ὁ Σπλαγκούνιας καὶ ὁ Σκαρδάσης ἀνακοίνωσαν στοὺς συμπατριῶτες τους ὅτι ὁ δήμαρχος τῆς πόλεως εἶχε δώσει 500 δρχ. γιὰ τὰ ἔξοδα διαβίωσέως τους. Ἐν τῷ μεταξύ ὁ διοικητὴς τῆς Χωροφυλακῆς ἀπέειλε τὸν Μαγκούλια πὼς θὰ τὸν ἔστελνε πίσω στὴν Κάλυμνο. Ὁ Σπλαγκούνιας τότε τηλεγράφησε στὸν Σκεῦο Ζερβὸ στὴν Ἀθήνα καὶ ζήτησε τὴν παρέμβασή του. Ἐννέα ἡμέρες ἀργότερα ἀναχώρησαν οἱ πρόσφυγες, χωρὶς δυσκολίες, γιὰ τὸν Πειραιά. Ὁ Σπλαγκούνιας, ποὺ ἐμφανίζεται ὡς ὁ ἀρχηγός, τοὺς ἐνημέρωσε πὼς τὰ μισὰ ἔξοδα τῶν εἰσιτηρίων τὰ εἶχε καταβάλλει ὁ μητροπολίτης Σάμου. Ὁ ἀρχηγὸς ἐπίσης διένειμε στὸν καθένα ἀπὸ 90 δρχ., χωρὶς νὰ δηλώσει τὸ ὄνομα τοῦ δωρητῆ. Ἐφτασαν στὸν Πειραιά καὶ ἐκεῖ ἐγκαταλείφθηκαν στὴν τύχη τους. Ὁ Σπλαγκούνιας καὶ ὁ Σκαρδάσης εἶπαν πὼς θὰ συνεννοοῦνταν μὲ τὸν Σκεῦο Ζερβό, ποὺ εἶχε ὑποσχεθεῖ πὼς θὰ τοὺς τακτοποιοῦσε. Οἱ ἡμέρες περνοῦσαν, ἀλλὰ κανένας δὲν ἐνδιαφερόταν γιὰ τοὺς πρόσφυγες. Ἄρχισαν τότε νὰ τὰ βάζουν μὲ τὸν Σπλαγκούνια, ὁ ὁποῖος ἀπέειλε τὸν Μαγκούλια πὼς θὰ τὸν δεῖρει καὶ τὸν ἀποκάλεσε «παλιάνθρωπο» (vigliacco). Ἡ ἀπογοήτευση δὲν ἄργησε νὰ κτυπήσει τοὺς πρόσφυγες. Χωρὶς δουλειά, χωρὶς χρήματα, χωρὶς φαγητὸ περιφέρονταν ἄσκοπα στὸν Πειραιά. Κάποια βοήθεια τοὺς ἔδωσαν συγγενεῖς καὶ συμπατριῶτες. Τότε ἀποφάσισε ὁ Μαγκούλιας νὰ ἐπιστρέψει στὴν Κάλυμνο. Μὲ ἓνα ἑλληνικὸ πετρελαιοκίνητο ἀλιευτικὸ (ἀνεμότρατα), προπληρώνοντας 500 δρχ., κατάφερε νὰ φτάσει τὸ βράδυ τῆς 6 Ὀκτωβρίου κοντὰ στὸ Βαθὺ τῆς Καλύμνου. Προσθέτει ἀκόμη στὴν κατάθεσή του πὼς καὶ ὁ δάσκαλος Μιχάλης Γερακιὸς ἦταν ἄνεργος καὶ βρισκόταν σὲ ἄθλια οἰκονομικὴ κατάσταση. Σκεφτόταν κι' αὐτὸς νὰ γυρίσει πίσω στὸ νησί του.

Αὐτὴ ὑπῆρξε ἡ ἐκδοχὴ Μαγκούλια σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδραση τῶν φυγάδων καὶ τὴν τύχη τους. Δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἡ ἀτομικὴ περίπτωση τοῦ «μετανοήσαντος». Ἐκεῖνο ποῦ ἔχει σημασία εἶναι ἡ «ὄσμη» ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο συγχρωτισμὸ καὶ ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου, ὅπως τὴ συνθέτουν οἱ «μικρὲς πράξεις» τῆς ταπεινῆς καθημερινῆς ζωῆς ὄσων, ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμή στὴν ἄλλη, ἔχασαν τὸ σπίτι τους, τὸ νοικοκυριό τους, τὴ «βολή» τους, τὴ γειτονιά τους, τοὺς συγγενεῖς, τοὺς φίλους, τὰ γνώριμα μέρη. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο θεώρησα καλὸ νὰ ἀναφέρω τὶς παραπάνω λεπτομέρειες, ἀφοῦ μάλιστα τὸ ἰταλικὸ ἔγγραφο (ἀρ. Ε) δὲν θὰ ἦταν προσιτὸ στοὺς μὴ ἰταλομαθεῖς. Ὅσο ὑπερβολικὰ καὶ ἂν περιγράφεται ἡ ἀδιαφορία τῶν ὑπευθύνων στὸν Πειραιά, ἔχω τὴν ἐντύπωση πὼς δὲν ὑπῆρχε ὀργανωμένη ὑπηρεσία ὑποδοχῆς καὶ ἐξυπηρετήσεως τῶν προσφύγων. Μᾶλλον ἀντιμετωπίζονταν «ἐκ τῶν ἐνότων». Σ' αὐτὸν τὸν τομέα θὰ ἀξίζε νὰ γίνεи κάποια ἔρευνα μὲ κατεύθυνση τόσο ἱστορικὴ ὅσο καὶ κοινωνιολογική.

Πάντως, παρὰ τὰ κενὰ τῆς καταθέσεως Μαγκούλια [τὰ περὶ μέθης εἶναι διασκεδαστικὰ] ἡ περίπτωσή του δὲν ἔμεινε ἀνεκμετάλλευτη ἀπὸ τὶς ἰταλικὲς ἀρχές. Ὁ διοικητὴς τῶν караμπινιέρων τῆς Ρόδου ταγματάρχης G. Grassini [ὁ αἰμοβόρος Γρασσίνι κατὰ τὸν Ρόδου Ἀπόστολο, Ἀπομνημονεύματα, τ. 1, σ. 192] σὲ ἔκθεσή του, ἀπὸ 10.10.1935, πρὸς τὸν Γενικὸ Γραμματέα Δωδεκανήσου Q. Crivellari, ἀναφερόμενος στὴν Κάλυμνο, σημείωνε ἀνάμεσα σὲ ἄλλα: «Τὸ φαινόμενο τῶν κρυφῶν ἐκπατρισμῶν πᾶσι πιά νὰ ξεπερασθεῖ, καὶ γιὰ τὴν ἔλαβαν σχετικὰ μέτρα οἱ ἐλληνικὲς ἀρχές. Αὐτὸ δείχνει ἡ ἐπιστροφή στὴν Κάλυμνο τὴν 6 τρέχοντος τοῦ Φιλίππου Μαγκούλια, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐκπατριθεῖ κρυφὰ τὸν περασμένο Αὐγούστο. Πιστεύω ὅτι ἀξίζει νὰ ἐπισυνάψω τὸ πρακτικὸ τῆς μαρτυρικῆς καταθέσεώς του» βλ. *A.S.M.A.E., Affari Politici (1931-1945)*, Dodecanneso: b.9 (1935), φάκ. 8, ἀντίγραφο ἐγγρ. μὲ N° 230/837-932 di Prot. Div. III (πρβ. καὶ ἐγγρ. Ε).

Εἶναι σωστὴ ἡ πληροφορία ὅτι τὸ ἐλληνικὸ κράτος ἀπεθάρρυνε τὴ μετανάστευση τῶν Δωδεκανησίων, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ἐρήμωση τῶν νησιῶν διαφορετικὰ θὰ εὐνοεῖτο ἀκόμη περισσότερο ὁ ἐξιταλισμὸς τους. Ἡ συστηματικὴ ἐποίκιση μὲ Ἴταλοὺς, ἀστοὺς καὶ κυρίως ἀγρότες, εἶχε προχωρήσει ἀρκετά. Στὰ 1935 ὑπολογίζεται ὅτι ὁ ἰταλικὸς στρατὸς στὰ Δωδεκάνησα εἶχε φτάσει τὶς 7.000, οἱ ὑπάλληλοι τοὺς 550 καὶ οἱ ἔποικοι τοὺς 7.000: Φεσσόπουλος, ὁ.π., σ. 70-75. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Κάλυμνο, ὁ πληθυσμὸς της, κατὰ τὴν κρίσιμη δεκαετία 1931-1941, παρουσίαζε τὶς ἀκόλουθες ἀξιομειώσεις: 16.500 στὰ 1931, 15.439 στὰ 1936, 15.538 στὰ 1937, 15.544 στὰ 1940, 14.872 στὰ 1941 (βλ. τὸν συλλογικὸ τόμο *Δωδεκάνησος*, τ. 1: *Γενικὴ περιγραφή*, σ. 289).

Ὅταν ξανάνοιξαν οἱ ἐκκλησίες στὴν Κάλυμνο τὸ Πάσχα τοῦ 1937, τὰ πνεύματα κάπως ἠρέμησαν (Φραγκόπουλος, ὁ.π., σ. 139). Ἡ δύσκολη περίοδος εἶχε περάσει: ὁ κόσμος ἀνέπνευσε καὶ ἀνέλαβε δυνάμεις γιὰ νὰ ἀντέξει στὰ δυσκολότερα ἀκόμη χρόνια ποῦ ἔρχονταν.

ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

Α.

Ὁ Ἰταλὸς πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα R. Boscarelli πρὸς τὸ ὑπουργεῖο ἐξωτερικῶν (Ρώμη)
Ἀθήνα, 3 Σεπτεμβρίου 1935

A.S.M.A.E., Affari Politici (1931-1945), Dodecannesio: b.9 (1935), φάκ. 8. [Ἔλα τὰ
ἐγγράφα εἶναι σὲ μορφὴ δακτυλόγραφη· δηλώνω κάθε φορὰ ὅ,τι ἔχει γραφεῖ μὲ τὸ χέρι].

Legazione di S.M. il Re d'Italia

Telespresso N. 8394/1343

Indirizzato a:

Regio Ministero degli Affari Esteri-Roma

E per conoscenza:

Regio Governo delle Isole Italiane dell'Egeo-Rodi

Posizione 11.9.935

Oggetto: Manifestazioni irredentistiche do-
decannesine. Stampa ellenica.

Atene, addì 3 Settembre 1935, Anno XIII

Riferimento: Telespresso R. Legazione
N° 8130/1312 del 28/8/35 (μὲ τὸ χέρι)
preteso sbarco di Dodecanne-
sini a Samo
Dodec. 64

(Testo) Lo sbarco a Samo dei calinioti ha offerto il pretesto alla stampa ellenica di continuare sul tema inesauribile delle persecuzioni nel Dodecannesio a cui vanno aggiunte le consuete divagazioni che attualmente sboccano su di un più vasto campo politico a causa della viva parte che prendono i pubblicisti ellenici a discutere le varie fasi della vertenza italo-britannica in relazione alla posizione della Grecia nel Mediterraneo.

Ho l'onore di trasmettere, qui uniti, all'Eccellenza Vostra gli estratti degli articoli recentemente apparsi al riguardo sulla stampa ellenica.

R. Boscarelli

(σφραγίδες μὲ ἀρχεῖακὸ χαρακτήρα:)

Registrato. Ministero Esteri. Archivio 11 Set. 1935

Ministero degli Affari Esteri

Apertura

10.9.35 XIII

Corrispondenza

Dodec. 64 [: μὲ τὸ χέρι]

Αα.

Ἄρθρα ἢ σχόλια, σὲ ἰταλικὴ μετάφραση, τῶν ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων «Πρωτα», «Ἐστία»
καὶ «Ἀθηναϊκὰ Νέα»

Ἀθήνα, 3 Σεπτεμβρίου 1935

Situazione Estera

Dodecannesio

Atene, li 3 settembre 1935. XIII

La governativa PROIA pubblica sotto il titolo «Il povero Dodecannesio»: «Degli abitanti del

Dodecanneso occupato dagli Italiani continuano a abbandonare la loro patria, cercando protezione e asilo nelle isole greche dell'Egeo. Continua cioè la partenza della popolazione greca fuggente le oppressioni italiane. Trattasi forse di un sintomo casuale, privo di significato politico? O si tratta di una politica sistematicamente applicata e mirante all'attuazione di uno scopo politico concreto? Abbiamo ogni ragione di temere che accada il secondo. E che si compie uno sforzo sistematico per obbligare, lentamente ma sicuramente, alla fuga gli abitanti del Dodecanneso, i quali non accettano di presentarsi come negatori della patria. Ma ciò è evidentemente ingiusto. E costituisce una violazione elementare di ogni legge morale».

L'ESTIA di ieri sera ha pubblicato un trafiletto sostenendo che la partenza dei calinioti giunti a Paros costituisce una smentita del recente comunicato della Legazione d'Italia. Il giornale raccomanda quindi un amichevole intervento del Governo greco presso quello italiano, tanto più perchè i dodecannesini sono una parte eletta della razza greca. E considera che questo intervento non potrebbe essere interpretato come ingerimento negli affari interni della Potenza amica e che offrirà l'occasione di alcune conversazioni che non possono che spingere in avanti i rapporti fra i due popoli imparentati.

Il venizelista ATHINAIKA NEA considera che le oppressioni delle autorità italiane devono essere insopportabili se si giudicasse dall'informazione che degli abitanti di Calino si videro costretti a abbandonare nell'oscurità della notte i loro focolai.

Αβ.

Μεταδίδονται απόψεις τῶν ἐφημερίδων «Πρωτα», «'Ανεξάρτητος», «'Ημερήσιος Κήρυξ» καὶ «Πατρὶς»

'Αθήνα, 2 Σεπτεμβρίου 1935

Situazione Estera

Dodecanneso

Atene, li 2 settembre 1935 XIII

La PROIA, l'ANEXARTITOS, l'IMERISSIOS KIRIX e qualche altro giornale riferiscono che il Presidente del Comune di Paro, A. Iconomu, ha inviato il seguente telegramma a Skevos Zervos: «Giunsero 12 individui dall'isola di Calino, del Dodecanneso, giustificandosi di essere partiti di notte a bordo di un piccolo veliero di legno, per le insopportabili oppressioni delle autorità italiane».

La venizelista PATRIS riceve da Beirut che durante il mese di agosto passarono oltre 100 operai greci che si recano in Persia per lavorare alla costruzione di binari ferroviari; essi sono in maggioranza dodecannesini, nativi di Scarpanto. Il giornale aggiunge che sia questi operai che i pescatori di spugne, 300 calinioti che lavorano alle coste della Soria, sono decisi a emigrare, a lavoro terminato, in Grecia e a non tornare più nel Dodecanneso, dove la loro vita diventò martirica e la loro permanenza impossibile, per le persecuzioni da parte delle autorità italiane.

Αγ.

'Αποσπάσματα ἀπὸ ἄρθρο τοῦ Θ. Νικολούδη στὴν ἐφημερίδα «'Εστία»

'Αθήνα, 1 Σεπτεμβρίου 1935

Situazione Estera

Questione italoabissina e Dodecanneso (ESTIA)

Atene, li 1 settembre 1935 XIII

L'indipendente ESTIA di ieri sera pubblica un lungo articolo del noto giornalista Nicoludis, già proprietario e direttore della POLITIA, del quale riproduciamo le parti salienti. L'articlista

considera la guerra italoetiopica imminente e sostiene che i greci dovrebbero mantenere nella questione un atteggiamento inappuntabile e pensare, nonostante la naturale commozione umana, in quale maniera la Grecia non subirà dei danni nei propri interessi. Si constata quindi che non mancarono in questi ultimi tempi, in Grecia, le manifestazioni sentimentali in favore dell'Etiopia. Perfino delle associazioni in favore dei diritti dell'Etiopia vennero fondate e si muovono. Il Nicoludis dice in proposito di comprendere la giustificata commozione ma di non approvare le manifestazioni di essa, perchè la Grecia deve fronteggiare dei problemi colossali interni e esterni, sebbene affaticata e divisa, e non può fare il protettore di nessuno; è piccola per sostenere una simile parte e deve sanare delle piaghe grandi. «La questione del Dodecanneso —si aggiunge— è sufficiente all'interessamento greco. Finchè esso esisterà, finchè la popolazione greca la più pura patisce come patiscono nell'Egeo i dodecannesini, l'avventura etiopica non deve farci perdere la misura dell'occorrente e dell'interesse». L'articolista considera quindi che se delle ragioni morali e materiali —per gli interessi dell'emigrazione greca in Etiopia— spingono i greci verso l'Abissinia, non si dovrebbe dimenticare che i greci sono un popolo europeo e mediterraneo e che dalla parte di uno Stato grande e potente, quale è oggi l'Italia, la Grecia ha da ricercare e di vedere minacciati degli interessi infinitamente più importanti, pur lasciando da parte il caso di una vittoria italiana, considerata, d'altronde, probabilissima. E il Nicoludis si domanda cosa diventerebbero in questo caso gli interessi greci in Etiopia.

L'articolista così continua:

«Noi con l'Italia abbiamo una questione: il Dodecanneso. E pur immaginandosi che una vittoria dell'Italia sull'Etiopia, destinata a aumentare la potenza di essa, può allontanare la speranza dell'unione di questa parte martoriata della Grecia con la madre patria, non abbiamo il diritto di tralasciare la palese realtà e le condizioni per noi da essa create. Il Dodecanneso appartiene alla Grecia. Tosto o tardi le leggi naturali e storiche funzioneranno. E il Dodecanneso diventerà greco. Ma oggi, la questione del Dodecanneso non può essere una questione politica. L'affare del martirio dodecannesino costituisce, come abbiamo già in altri tempi rilevato, una questione morale colossale sia per la Grecia che per l'Italia. Per la Grecia perchè la tollera con fatalismo. Per l'Italia, perchè la continua con crudeltà che offende la sua civiltà. Ma siamo sicuri che l'Italia tornerà a sè e si vergognerà. Non è possibile che uno Stato, il cui Capo trasfonde oggidi nel mondo dei palpiti di una volontà e di una mente superiori, goda all'infinito col martirio di un popolo mediterraneo, piccolo e inerme, ma storico. Non sarà attuata la grandezza né il senso della politica mussoliniana, che soltanto il giorno in cui l'Italia restituirà la libertà, almeno sociale, al Dodecanneso».

Il Nicoludis soggiunge che la politica greca —sia ufficiale che popolare— deve svolgersi con dignità ma anche con decenza, osservando che l'Etiopia è troppo lontana, mentre i greci sono troppo deboli per aiutarla in modo sostanziale.

B.

Ἡ Ἰταλὸς πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα R. Boscarelli πρὸς τὸ ὑπουργεῖο ἑξωτερικῶν (Ρώμη)

Ἀθήνα, 12 Σεπτεμβρίου 1935

A.S.M.A.E., δ.π.

Legazione di S.M. il Re d'Italia

Telespresso N. 8698/1381

Indirizzato a:

Regio Ministero degli Affari Esteri
ROMA

Preteso sbarco di Dodecannesini

a Samo [: μετὸ χέρι]

Posizione 18.9.935

Oggetto Propaganda irredentista
dodecannesina

Atene, addì 12 Settembre 1935 Anno XIII

A seguito del mio telegramma N° 218 del 24 Agosto u.s. e del mio telespresso N° 8130/1312 del 28 Agosto u.s., ho l'onore di trasmettere all'Eccellenza Vostra l'unita copia del rapporto N° 6941, in data 7 corrente, inviato dal R. Consolato in Pireo al R. Governo delle Isole Italiane dell'Egeo e qui giunto per conoscenza.

R. Boscarelli

(σφραγίδες με ἀρχεϊακὸ χαρακτήρα:)

Registrato. Ministero degli Affari Esteri

Apertura 16.9.35 XIII

Corrispondenza

Dodec. 64 [: μετὸ χέρι]

Bβ.

Ἐκθεση τοῦ Ἰταλοῦ προξένου Πειραιῶς L. Drago πρὸς τὴ Διοίκηση τῆς Δωδεκανήσου

Πειραιάς, 7 Σεπτεμβρίου 1935

Consolato di S.M. il Re d'Italia

in Pireo

Pireo lí: 7 Settembre 1935 (XIII)

Telespresso N. 6941. Pos. Egeo

Propaganda irredentista

Dodecannesina

Governo delle Isole Italiane dell'Egeo-Rodi
e per conoscenza

Alla R. Legazione d'Italia - Atene

Riservato

Riferimento: a precedente corrispondenza, pari oggetto.

Testo. Si ha l'onore di trascrivere, qui di seguito, il testo del rapporto n° 158 del 31 Agosto u.s., della R. Agenzia Consolare in Samo:

«Credo mio dovere segnalare alla S.V. l'arrivo nei dintorni di Tigani di altri abitanti di Calino, in numero di sedici, imbarcati clandestinamente in quest'ultima isola. Ho interessato nostri

informatori di Tigani perchè mi facciano conoscere i nomi dei nuovi venuti, nonchè il mezzo che li ha trasportati e non mancherò di riferire alla S.V. appena mi sarà possibile».

Giornali ateniesi del 2 corrente infatti riportarono come a Paro (Grecia) fossero giunti sedici calinioti che sfuggirono la tirannia italiana con piccolo scafo. Il telegramma venne spedito a Zervos da Paro.

Vari quotidiani di ieri l'altro e di ieri poi riportano quanto segue:

«È giunto telegramma del Presidente della comunità di Paro, il quale comunica i nomi dei dodici calinioti i quali fuggirono dall'isola di origine causa le insopportabili oppressioni alle quali vengono sottoposti gli abitanti di Calino da parte delle autorità italiane. Essi sono Irene, moglie di Elefterio Pacu, d'anni 58, con i quattro figli Maria di anni 13, Giovanni 10, Emanuele 8, e Perdicas 5; Temelina, moglie di Giorgio Castalu, d'anni 41, con figlio Teodoro d'anni 19; Irene, moglie di Costa Balalà, d'anni 37, con figlio Giorgio d'anni 13; Anastasia, moglie di Filippo Saruco, d'anni 44, con i figli Emanuele d'anni 9 ed Elefteri d'anni 5».

Con l'occasione non vengono risparmiati commenti sfavorevoli all'indirizzo dell'Italia e qualche giornale meno scrupoloso giunge perfino ad insistere che i calinioti fuggono anche per non essere obbligati ad arruolarsi fra i reclutanti per l'Africa Orientale.

Il 2 corrente in Atene, e precisamente al «Parnassos» vi furono le elezioni per la nomina del Consiglio del sodalizio «Unione degli Amici dell'Etiopia» e, secondo la stampa locale, risultarono eletti i seguenti:

1) Mavromicali Stil., ammiraglio, presidente. 2) Ipsilanti T., V. Presidente. 3) Craniotachi N., V. Presidente. 4) Chiriazopoulos K., medico, segretario generale. 5) Ctenaveas Eustatio, giornalista, segretario particolare. 6) Teofanopulo D., ammiraglio, cassiere. 7) Logotetis K., professore di Università. 8) Statatos Antonio, presidente dell'E.L.P.A. 9) Leontidi Stefano, medico e consigliere del «Parnassos». 10) Puris Milziade, industriale. 11) Calcocondili Aspasia. 12) Dedes Dem., ammiraglio. 13) Annino Milziade, Cavaliere, Deputato. 14) Ioannidis L., generale. 15) Mantzunis D., industriale. 16) Delianni Catina. 17) Gregoriadis Gregorio, negoziante di tabacchi, furono nominati consiglieri, eccetto gli ultimi cinque che sono supplenti.

Certo Pietro Smirneo, con negozio di materiale elettrico in Atene, via Aristotile n° 92, secondo l'«Anexartitos» del 5 corrente, ha donato all'Abissinia un motore automatico per 5.000 K.v. affinché possa servire all'Etiopia per telegrafo ottico, nonchè un riflettore ottico, valenti 70.000 dracme. Il donatore ha pubblicato intanto una lettera sul predetto «Anexartito» menzionando la «disgraziata Abissinia» verso la quale nutrirebbe simpatia, ed invita il rappresentante «dell'amica Etiopia» in Atene a ritirare il materiale offerto e spedirlo. Confida infine, nella sua lettera, che il suo «gesto» venga imitato da altri che nutrono gentili sentimenti verso l'Abissinia.

Lo schedato politico Teologo Nicoludi, da Lero, già ministro della P.I. in Grecia ed ex proprietario-direttore del giornale «Politia», che cessò le sue pubblicazioni tre anni or sono, scrive un lungo articolo sull'«Estia» del 31 Agosto scorso, e dice che in Grecia divampa il malumore per le vedute italiane sull'«Etiopia», che è in procinto di perdere la sua libertà. Il Nicoludi però soggiunge che non bisogna esporsi troppo, perchè la Grecia è piccola e non può arrogarsi il diritto di difendere gli altri. La questione del Dodecaneso è già abbastanza per la Grecia che vede soffrire gli isolani.

Non è d'accordo con i pomposi passi fatti verso il Negus dal noto schedato scarpantino Vassos Verghis (il quale voleva offrire 1200 uomini all'Abissinia) e raccomanda la calma, perchè una nazione forte come l'Italia cosa farebbe in Etiopia, in caso di sua vittoria, alla colonia greca stabilita in detto ultimo Paese? Noi, conclude il Nicoludi, con l'Italia abbiamo una differenza, cioè quella dodecanesina, la quale oggi non può essere politica. L'Italia un giorno si ravvederà ed il Dodecaneso sarà dato alla Grecia alla quale appartiene perchè senza di ciò non è possibile si possa compiere la grandezza di Mussolini. L'Etiopia invece è molto lontana.

Il «Vradini» del 3 corrente pubblicava che la Grecia ha una speciale avversione per l'Italia, e di conseguenza si deve tenere dalla parte della Gran Bretagna.

Il «Catimerini» del 4 andante invece sarebbe per la politica della Intesa Balcanica e della Piccola Intesa che si terrebbero dalla parte dell'Italia. L'«Estia» pure, sul numero del 4 corrente invece, dice che l'Inghilterra ha bisogno di altro appoggio, e questo sarebbe la Grecia, preziosa per la sua posizione geografica. Gli italiani sanno ciò e la devozione dei greci per gli inglesi. In caso di conflitto italo-etiope si manterrebbe una neutralità; ciò però non sarebbe possibile alla Grecia ove il conflitto avverrebbe fra la G. Bretagna e l'Italia.

Dopo di essersi espresso in simili termini, l'«Estia» sollecita il Governo greco di far presente tale circostanza, e precisamente ora che la Gran Bretagna ha bisogno di consolidarsi nel Mediterraneo — e non quando si sarà consolidata — affinché si ripari all'errore del passato e si liquidi la questione di Cipro. Solo ora — conclude il giornale col suo articolo di fondo che si ritiene sia del direttore — perchè allorquando l'Inghilterra si sarà rafforzata nel Mediterraneo sarà troppo tardi.

[(N.B.) Proprietari e direttori dell'«ESTIA» sono i fratelli Chiru. Uno di loro era console a Cipro fino a pochi giorni prima che scoppiassero in detta isola i noti disordini dell'Ottobre 1931, e si vuole anche ora che sia stato il Chiru a preparare la sommossa contro gli inglesi. Sempre il Chiru, che a suo tempo era console greco, ebbe non poca parte alla resistenza del Patriarcato per l'autocefalia della Chiesa ortodossa dodecanesina. Egli infatti fu anche ad Istanbul e nulla risulta di avere trascurato, per indurre il Patriarcato alla resistenza contro i disegni del Governo italiano per la Chiesa in questione].

L'«Imerisios Chirix» del 5 andante invece riporta una fotografia di Coo, e riferendosi ai concetti dei confratelli ateniesi circa l'«occasione» fa chiaramente comprendere che non torna conto alla piccola Grecia di fare l'opportunisto nel Mediterraneo innanzi tempo perchè, se l'amicizia verso l'Inghilterra è una vecchia tradizione dalla quale non si allontanerà, quella italiana è un positivo guadagno della politica del Governo repubblicano, e si è rivelata preziosa per gli interessi della Grecia. Per tali motivi, conclude, non bisogna procurare alla Grecia premature osservazioni, le quali vennero eliminate».

Effettivamente non è da lusingarsi che la Grecia sia bene intenzionata verso l'Italia, anche perchè fu la propaganda anglo-francese a lavorare intensamente contro detta nazione fin dall'epoca in cui l'Italia assurse a grande Potenza. Se la Francia in questi ultimi ha perduto molto prestigio in questo Paese, rimane però quello inglese perchè la Grecia, debole ed in preda a lotte intestine, guarda con timore il più forte (o che lo immagina tale) e cerca di tenersi vicina per potersi riparare nei momenti di tempesta.

È però necessario sempre diffidare, perchè all'ultimo momento getta la maschera per mercanteggiare, e non tiene conto di tradizionali amicizie, di patti e convenzioni, ma si schiera senza scrupolo alcuno dalla parte di chi ha la probabilità, se non la certezza, di vincere la lotta, sia essa in campo aperto che economicamente.

Il noto Schevos Zervos ha fatto pervenire, secondo qualche giornale di stamane, un telegramma protesta alla Società delle Nazioni contro le pretese oppressioni italiane in danno dei «disgraziati greci del dodecaneso». Rammenta che l'Italia non riconosce i Trattati di Sevres, di Parigi, di Losanna e di Londra, ed infine prega perchè la S.d.N. intervenga per far cessare da parte dell'Italia le persecuzioni contro gli isolani del Dodecaneso.

Il R° Console
F^{to}. Drago

Γ.

Ἄ Ο Ἰταλὸς διοικητῆς Δωδεκανήσου Mario Lago πρὸς τὴν ἰταλικὴ πρεσβεία στὴν Ἀθήνα

Ρόδος, 11 Σεπτεμβρίου 1935

A.S.M.A.E., δ.π.

Governo delle Isole Italiane dell'Egeo
Direzione G.G.

Telespresso N.41011
Indirizzato a
R. Legazione d'Italia Atene
e per conoscenza:
R. Ministero degli Esteri Roma
R. Legazione d'Italia Cairo
R. Consolato Gen. d'Italia Alessandria
R. Consolato d'Italia Pireo
Rodi, lí 11 Set. 1935 Anno XIII

(Oggetto) Espatri clandestini di Dodecanesini a Samo

(Testo) Si sono verificati altri espatri clandestini di Dodecanesini. Il 31 Agosto partirono da Calino per Samo, a bordo del motoveliero «Caiolo», espressamente noleggiato dal pregiudicato, suddito italiano, Alessio Papamichele, i sottoindicati individui:

- 1) Saruco Nomicò di Demetrio di anni 26, barbieri;
- 2) Culli Atumissa in Mailli fu Giovanni di anni 56;
- 3) Saruco Afrodite di Demetrio di anni 30;
- 4) Scarulli Elena fu Michele di anni 27;
- 5) Mailli Anna di Giovanni di anni 23;
- 6) Pizania Cristo fu Nicola di anni 28, calzolaio;
- 7) Milissi Giovanni fu Apostolo di anni 23, muratore;
- 8) Gerachiò Michele di Emanuele di anni 25, insegnante di ginnastica, accompagnato dalla moglie;
- 9) Antonà Calliope di Elia di anni 24, e dal figlio
- 10) Gerachiò Sacellario di anni 1;
- 11) Camburachi Irene vedova Varca, fu Giovanni, di anni 50;
- 12) Alacuso Giovanni fu Apostolo di anni 35, muratore.

Nessuno di costoro aveva richiesto le carte per l'espatrio, ad eccezione del Gerachiò, il quale le aveva subito ottenute.

Anche gli altri le avrebbero ottenute senza difficoltà, chè nessun interesse abbiamo ad impedire gli espatri. Non le richiesero per due ragioni: perchè il Console di Grecia non accorda generalmente il visto per lo sbarco in Grecia (ha istruzioni restrittive, suppongo per ragioni di lavoro); e perchè credono abbia giovato ad altri, pure espatriati clandestinamente, il vittimismo politico.

Lago

[Πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπογραφή, προφανῶς, τοῦ Lago, ὑπάλληλος σημείωσε μὲ μολύβι: Al presente è alla firma]

(σφραγίδες μὲ ἀρχεῖο καὶ χαρακτῆρα:)

Registrato. Ministero Esteri. Archivio 18 Set. 1935

Ministero degli Affari Esteri

Apertura

16.9.35 XIII

Corrispondenza

Dodec. 64 [: μὲ τὸ χέρι]

Δ.

Ἐπιτομὴ πρεσβευτῆς στὴν Ἀθήνα R. Boscarelli πρὸς τὸ ὑπουργεῖο ἑξωτερικῶν (Ρώμη)

Ἀθήνα, 12 Σεπτεμβρίου 1935

A.S.M.A.E., δ.π.

Legazione di S.M. il Re d'Italia

Telespresso N.8742/1386

Indirizzato a:

Regio Ministero degli Affari Esteri - Roma

E per conoscenza:

Regio Governo delle Isole Italiane dell'Egeo -
Rodi

Posizione 18.9.935

Oggetto: Manifestazioni irredentiste
dodecannesine. Stampa ellenica

Atene, addì 12 Settembre 1935, Anno XIII

Riferimento: Telespresso R. Legazione
8394/1343 del 3 Settembre u.s.

(Testo)

A seguito del telespresso sopra citato, ho l'onore di trasmettere, qui unito, all'Eccellenza Vostra l'estratto di un articolo apparso il 10 Settembre sull'indipendente «Estia», nel quale viene ripreso il tema dello sbarco a Samo [sic!] di gruppi di calinioti.

R. Boscarelli

(Ἀρχεῖακὸς ἐνδείξεις)

Dodec. 64 [: μὲ τὸ χέρι]

Registrato. Ministero Esteri. Archivio 18 Set. 1935

Ministero degli Affari Esteri

Apertura

16.9.35 XIII

Corrispondenza

Δδ.

Ἀπόσπασμα ἀρθροῦ ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα «Ἐστία»

Ἀθήνα, 11 Σεπτεμβρίου 1935

Dodecanneso

Atene, lì 11 Settembre 1935/XIII

«ESTIA»

«Continuò anche avventieri l'accorrere di calinioti a Paros, fino al punto da creare serio timore se tra qualche tempo un solo calinioto si troverà più in patria. E appunto questo continuo accorrere in Grecia, crea il sospetto che le autorità italiane opprimano ma anche chiudano gli occhi se gli abitanti, nella loro disperazione, si imbarchino su una qualsiasi barca e cerchino rifugio nelle isole greche dell'Egeo.

Comunque, ripeteremo che la Grecia ha l'obbligo di cercare una onesta spiegazione con il Governo di Roma. Il dramma dei calinioti fa nascere penosi pensieri e fa trarre dei pronostici molto cattivi per l'avvenire dei rapporti greco-italiani».

E.

Μαρτυρικὴ κατάθεση τοῦ Καλύμνιου Φιλίππου Μαγκούλια

Κάλυμνος, 7 Ὀκτωβρίου 1935

A.S.M.A.E., δ.π.

[Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ διαβιβάστηκε συνημμένο μὲ ἐκθεση τοῦ διοικητῆ τῆς Χωροφυλακῆς Ρόδου G. Grassini πρὸς τὸν Γενικὸ Γραμματέα Δωδεκανήσου Q. Crivellari, μὲ ἡμερομηνία 10.10.1935· ἡ ἐκθεση βρίσκεται στὸν ἴδιο φάκελο τοῦ ἀρχείου, δ.π.].

COPIA

GOVERNO DELLE ISOLE ITALIANE DELL'EGEO

Ufficio Circondariale di P.S. di Calino

PROCESSO VERBALE DI INTERROGATORIO DI MANGUGLIA FILIPPO

L'anno millenovecentotrentacinque, addì 7 ottobre in Calino, ufficio di P.S., ore 10.

Innanzi a noi sottoscritti maresciallo maggiore Penna Enrico, capo dello ufficio di pubblica sicurezza di Calino, Gaeta Silvio, brigadiere, e Piladeri Sava, appuntato aggiunto scelto in funzione di interprete, entrambi dello stesso ufficio, è presente Man<g>uglia Filippo di Temeli e di Milonà Nichitadena, nato a Calino il 17 giugno 1897, ivi residente, suddito italiano, il quale opportunamente interrogato risponde quanto segue:

Confermo di essere espatriato clandestinamente da Calino nelle circostanze di tempo e di luogo che mi vengono contestate. Il motoveliero, che condusse me e le altre persone note alle SS.LL., fu il «Cairolì» avente a bordo come equipaggio il Carvuni Giovanni ed il Cufù Antonio.

Gli organizzatori —ossia i principali organizzatori— e specialmente della comitiva di cui io facevo parte, furono lo Slanguia (διάβ. *Splangunia*) Nichita e Scardassi Basilio, i quali ci indussero ad espatriare assicurandoci che appena a Samos quelle autorità elleniche ci avrebbero distribuito denaro, indumenti ed avrebbero provveduto ad occuparci.

Giunti a Tigani lo Scardassi e lo Slangunia si preoccuparono a trovare un camion che ci condusse a Samos. L'autista, come poi seppi, venne pagato dal comandante della dogana di Samos.

Una volta a Samos, lo Slangunia e lo Scardassi ebbero dei lunghi colloqui con il predetto comandante della dogana, il quale ci fece ricoverare nei locali di una scuola della città.

Nello stesso giorno lo Slangunia ci comunicò che quelle autorità gli avevano consegnato per tutti noi la somma complessiva di dracme 600 che dovevano servire per il nostro mantenimento.

Dopo quattro giorni di sosta a Samos lo Slangunia —che doveva ricevere istruzioni da Atene, ma non posso precisare da chi, dato che si mostrava molto riservato— ci diede l'ordine di partire per Vati di Samos. Appena qui giunti ci presentammo a quel comandante della gendarmeria il quale ci sottopose ad interrogatorio e principalmente per conoscere i motivi che ci indussero ad espatriare. Lo Slangunia e gli altri affermarono che erano stati costretti ad un tanto perchè «perseguitati politici», io dissi che al momento della partenza, ovvero allorchè mi decisi a partire, ero ubriaco. A tale punto ci tengo a precisare che effettivamente lo Slangunia poco prima della partenza ci fece bere molta masticca.

Ogni giorno dovevamo presentarci —mattina e sera— in caserma dei gendarmi.

Dopo due giorni che ci trovavamo a Vati lo Slangunia e lo Scardassi ci comunicarono che quel sindaco aveva consegnato a loro 500 dracme che dovevano servire per il nostro mantenimento.

Poichè quel comandante dei gendarmi —non so per quale motivo— mi minacciò di rimandarmi a Calino, lo Slangunia telegrafò a Schevo Zervò in Atene chiedendo il suo intervento. Infatti, dopo 9 giorni, potemmo partire senza difficoltà alcuna per Pireo.

Lo Splangunia ci disse pure che metà del biglietto del viaggio era stata pagata dal metropolitano di Vati, ma non ci disse chi aveva provveduto per l'altra metà e per i viveri che lui aveva acquistato per il viaggio, così pure a bordo del piroscafo, che ci condusse al Pireo, ad ognuno di noi consegnò 90 dracme e non volle dirci chi era stato l'elargitore.

Appena al Pireo, venimmo abbandonati a noi stessi. Lo Splangunia e lo Scardassi ci dissero che avevano parlato con Schevo Zervò e che questi aveva promesso «di sistemarci». I giorni passarono e poichè nessuno si interessava di noi, ce la prendemmo con lo Splangunia il quale —dato che io mi mostravo il più contrariato— mi minacciò di bastonarmi e mi apostrofò con la frase «vigliacco».

Visto che nulla potevamo sperare da chicchessia e che eravamo stati ingannati, facemmo capo presso qualcuno dei nostri parenti e conterranei residenti al Pireo e in Atene, i quali provvidero a darci da mangiare. Speravamo, però, ancora che qualcuno si fosse interessato della nostra sorte ma visto e considerato che lo stesso Splangunia e tutti gli altri che vantavano aderenze con Schevo Zervò o con altre autorità del luogo si trovavano nelle stesse condizioni e cioè disoccupati, privi di mezzi di sussistenza ed affamati, pur sapendo a quali conseguenze penali sarei andato incontro, decisi di ritornare nella mia nativa Calino e ritengo che anche gli altri presto mi imiteranno.

Anche il maestro Gerachiò Michele —col quale ho avuto dei colloqui— si trova tuttora disoccupato e in critiche condizioni economiche e mi parlò di un suo probabile ritorno a Calino.

Quindi, deciso di ritornarmene, giorni or sono mi imbarcai su un motopeschereccio di bandiera ellenica e previo compenso di dracme 500 —che procurai presso conterranei e parenti— mi feci condurre nei pressi di Vati di Calino dove giunsi ieri sera. Da qui mi sono recato direttamente a casa mia e se non fossi stato preceduto dai carabinieri —che stamane mi hanno fermato— mi sarei oggi stesso costituito agli stessi.

Non ho altro da dire e in fede di che mi sottoscrivo

f.to Manguglia Filippo

3. Προδοσίες

Κάθε εποχή και κάθε κοινωνία, με τους μηδίσαντες τῶν περσικῶν πολέμων ὡς τους «προσκυνημένους» ἢ τους «ανεδέκους» τοῦ 1821, ἔχει τους προδότες, δοσιλόγους ἢ καταδότες της, ἢ, κάπως εὐγενέστερα, τους ντόπιους συνεργάτες τοῦ ξένου κατακτητῆ. Στὴν Κάλυμνο τοῦ 1935 σκωπτικά και περιφρονητικά ὀνομάστηκαν ἀπὸ τὸν κόσμο «καμπανέλλοι» ὅσοι ὑποστήριζαν τὸν Μητροπολίτη Ἀπόστολο και τίς ἐνέργειες τῶν Ἰταλῶν γιὰ τὸ Αὐτοκέφαλο τῆς Δωδεκανησιακῆς Ἐκκλησίας πῆγαιναν λοιπὸν και κτυποῦσαν τίς καμπάνες τῶν ναῶν, στοὺς ὁποίους ὅμως δὲν προσήρχοντο οἱ πιστοὶ (Φραγκόπουλος, Ἱστορία, τ. 2, σ. 122).

Ἄλλοι συνεργάστηκαν με τους Ἰταλοὺς στὸ νησί ἦταν ἀδύνατο νὰ μείνουν ἄγνωστοι. Ἡ μικρὴ κοινωνία καταργεῖ ἀμέσως τὴν ἀνωνυμία. Ἡ ἀποψη ποὺ θέλει τὸν ἱστορικὸ νὰ μὴ μνημονεύει τὰ πρόσωπα αὐτὰ δὲν εὐσταθεῖ. Ἡ προβολὴ μόνο τῶν «ἡρώων» ἢ τῶν «καλῶν», χωρὶς ἀντιπαράθεση τῶν πράξεών τους μέσα στὸ κοινωνικὸ σύνολο, δὲν μπορεῖ με κανένα τρόπο νὰ δικαιολογήσει τὴν ἰδιότητά τους, και ἐπιπλέον δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ στοιχειώδεις μεθοδολογικὲς ἀπαιτήσεις τῆς ἱστορίας. Καὶ οἱ πατριῶτες και οἱ προδότες, προερχόμενοι και οἱ δύο μέσα ἀπὸ τὰ σπλάγχνα τοῦ ἴδιου ἀνθρώπινου κορμοῦ, ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστα

στοιχεῖα τῆς ἱστορικῆς διαπλοκῆς. Στὴν περίπτωσή μας, εἰδικά, ὁ χρόνος ποῦ πέρασε —πάνω ἀπὸ 50 ἔτη— ἴσως νὰ λειτουργεῖ ἀκόμη ἀπωθητικὰ πρὸς τοὺς συνεργάτες τῶν Ἰταλῶν. Ἄν οἱ ἴδιοι δὲν ζοῦν, τὰ παιδιὰ τους ἢ οἱ συγγενεῖς τους ἀναμφισβήτητα θὰ αἰσθανθοῦν ἄσχημα. Ὅφειλουν ὅμως νὰ γνωρίζουν ὅτι ὁ ἱστορικὸς δὲν ἐκτελεῖ χρέη κήνσορος ἢ δικαστῆ· ἀγωνίζεται νὰ ἀποδώσει καὶ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ παρελθόν, ἔστω καὶ ἀποσπασματικά, στηριζόμενος σὲ «ἀληθεῖς», κατὰ τὸ δυνατὸ, καταστάσεις. Στὸν ἀγώνα του αὐτὸν καὶ οἱ πατριῶτες καὶ οἱ προδότες τοῦ εἶναι «ἀπαραίτητοι». Τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ἐξ ἄλλου νομίζω πῶς ἀντιμετωπίζει μὲ ἱστορικὴ νηφαλιότητα τέτοιου εἴδους προβλήματα. Τῆ στιγμῇ αὐτῇ σκέφτομαι τοὺς συγγενεῖς καὶ ἀπογόνους τοῦ Μουσολίνι ποῦ ζοῦν καὶ διακρίνονται, ἂν τὸ ἀξίζουν, μέσα στὴν ἰταλικὴ κοινωνία. Ἀκόμη καὶ ὁ νομοθέτης τῶν «βάρβαρων» γερμανικῶν φύλων τοῦ πρώιμου Μεσαίωνα ἀπέτρεπε τὴ συλλογικὴ εὐθύνη τῶν συγγενῶν τοῦ ἐνόχου.

Στὴ βιβλιογραφία γιὰ τὰ γεγονότα τῆς Καλύμνου συναντῶ πιὸ πολὺ ὑποτιμητικὸς χαρακτηρισμοὺς παρὰ ὀνόματα τῶν ἰταλόφιλων. Ὁ Φεσσόπουλος, *Ἀλύτρωτος Ἑλληνισμός*, σ. 34, κάνει λόγο, ἀνωνύμως, γιὰ τοὺς Καλύμνιους ψευδομάρτυρες, τοὺς ἀπάτριδες, τοὺς προδότες, οἱ ὅποιοι μάλιστα παρέστησαν ὡς κατηγοροὶ στὴ δίκη τῆς Κῶ κατὰ τῶν συμπολιτῶν τους. Ὁ Φραγκόπουλος τονίζει τὸν ρόλο τοῦ ἰταλόφιλου μοναχοῦ Ἐπιφάνιου Καλογιάννη καὶ τοῦ Παπα-Τσαγκάρη (δ.π., σ. 118-137): ὁ ἴδιος σὲ ἄλλη μελέτη του (*Ἡ ἀντίσταση τοῦ Καλυμνιακοῦ λαοῦ, Δωδεκανησιακὰ Χρονικὰ* 8, 1983, 255, 264) ὑπενθυμίζει, χωρὶς ὀνόματα, «μερικὰ καθάρματα τῆς Καλύμνου», συνεργάτες τῶν Ἰταλῶν, ποῦ δὲν τιμωρήθηκαν μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωση.

Δὲν ἐπεδίωξα νὰ συγκεντρώσω προφορικὲς μαρτυρίες πᾶνω στὸ θέμα αὐτό, τῶν ἰταλόφιλων ἢ τῶν συνεργατῶν τῶν Ἰταλῶν. Ἡ προσπάθεια δὲν θὰ ἦταν καὶ τόσο εὐκολή. Περιορίζομαι, μὲ ὅλα τὰ μειονεκτήματα ποῦ παρουσιάζει κάτι τέτοιο, σὲ τέσσερα ἔγγραφα ποῦ βρῆκα στὸ ἀρχεῖο τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπουργείου τῶν ἐξωτερικῶν. Τὰ ἐκδίδω ἀμέσως πιὸ κάτω (ἀρ. 1-4), ἀφοῦ προηγουμένως ἐπισημάνω σύντομα τὸ περιεχόμενό τους.

Συγκεκριμένα, στίς 17.6.1935 ὁ διευθυντῆς τῆς ἀστυνομίας Πειραιῶς Ι. Βασιλόπουλος ἀπευθύνεται (ἔγγρ. 1) στὸ Ἀρχηγεῖο Ἀστυνομίας Πόλεων στὴν Ἀθήνα, ἀναφέροντας ἑπτὰ κατοίκους τῆς Καλύμνου, οἱ ὅποιοι ἐργάζονται ὑπὲρ τῶν ἰταλικῶν συμφερόντων στὸ νησί: οἱ ἴδιοι κατέδωσαν συμπατριῶτες τους κατὰ τὰ γνωστὰ ἀντιιταλικά γεγονότα. Οἱ καταδότες εἶναι: 1) Θεόφιλος Τηλιακὸς ἢ Προῦζος, Ἑλληνας ὑπήκοος, πρῶν ἑνωματάρχης τῆς Ἑλληνικῆς Χωροφυλακῆς. 2) Μιχαὴλ Κώστας ἢ Φελᾶς, ἱεροψάλτης καὶ δάσκαλος. Ἐξ αἰτίας τῆς ἰταλόφιλης συμπεριφορᾶς του ὁ λαὸς τῆς Καλύμνου ἐξαγριωμένος ἐπιτέθηκε κατὰ τοῦ σπιτιοῦ του. 3) Ἀλέξανδρος Καρδούλης, δάσκαλος. 4) Ἀντώνιος Καρδούλης, γιὸς τοῦ προηγουμένου γραμματέας τῆς ἰταλικῆς Διοικήσεως Καλύμνου. 5) Μιχαὴλ Καρδούλης, γιὸς ἐπίσης τοῦ Ἀλεξάνδρου μαθη-

ματικός, πτυχιούχος του Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν, καὶ φοιτητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρίσα μὲ ἔξοδα τῆς ἰταλικῆς κυβερνήσεως¹⁴. 6) Μικὲς Ζερβὸς ἢ Καρλάφτο, δικηγόρος, θερμὸς ὑποστηρικτῆς τοῦ Μητροπολίτη Καλύμνου 'Αποστόλου. 7) 'Αριστοκλῆς 'Ατσᾶς, δημορχιακὸς ὑπάλληλος. Γιὰ ὄλους αὐτοὺς ζητεῖται νὰ γίνουν οἱ ἀναγκαῖες ἐνέργειες, ὥστε τὸ ἐλληνικὸ Προξενεῖο Ρόδου νὰ μὴν τοὺς χορηγήσει θεώρηση γιὰ μετάβαση στὴν 'Ελλάδα.

'Ο ὑπουργὸς ἐσωτερικῶν Περ. Ράλλης στὶς 4.7.1935 (ἔγγρ. ἀρ. 2) διεβίβασε τὸ ἔγγραφο τοῦ Βασιλόπουλου πρὸς τὸ ὑπουργεῖο ἐξωτερικῶν, γιὰ νὰ δώσει αὐτὸ τὶς σχετικὲς ἐντολὲς στὴν προξενικὴ ἀρχὴ τῆς Ρόδου. Πράγματι, λίγες μέρες ἀργότερα, στὶς 10.7.1935, ὁ διευθυντῆς τοῦ ὑπουργείου ἐξωτερικῶν Β. Μόστρας ζήτησε (ἔγγρ. ἀρ. 3) ἀπὸ τὸν "Ἐλληνα πρόξενο τῆς Ρόδου νὰ ἐξακριβώσει ἂν ἦταν σωστὲς οἱ πληροφορίες γιὰ τοὺς ἐπτὰ παραπάνω καταδότες.

'Ἡ ἀπάντηση τοῦ προξένου Ρόδου Γ. Γ. 'Αργυρόπουλου (ἔγγρ. ἀρ. 4), στὶς 8.8.1935, ὑπῆρξε καταδικαστικὴ, θὰ ἔλεγα, γιὰ τοὺς ἔξι ἀπὸ τοὺς ἐπτὰ. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴ δράση τους ἦταν ἀκριβεῖς. Γιὰ τὸν Μικὲ Ζερβὸ ὅμως ὁ πρόξενος ἀπερίφραστα διευκρινίζει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἰταλόφιλος· ἴσα ἴσα εἶχε προσφέρει χρήσιμες ὑπηρεσίες στὴν προξενικὴ ἀρχή. Τὸ μειονέκτημά του εἶναι ὅτι ὑπῆρξε καὶ παραμένει πιστὸς φίλος τοῦ 'Αποστόλου. 'Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν ἰταλόφιλο καὶ τὸν θερμὸ ὑποστηρικτῆ τοῦ μητροπολίτη εἶναι, νομίζω, σημαντικὴ. Πρόκειται γιὰ μιὰ λεπτὴ παρατήρηση καὶ ἀξιολόγηση αἰσθημάτων καὶ προσώπων, ποὺ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο ἱστορικό.

Καὶ τώρα τὰ ἔγγραφα. 'Εκδίδονται ἀπὸ τὸ *ΑΥΕ-ΚΥ*, 1935.Α/10/8: Διάφορα ζητήματα Δωδεκανήσου.

14. Κατὰ τὸν κ. Γεώργιο Μ. Σακελλαρίδη, πρῶην πρόεδρο τοῦ 'Αναγνωστηρίου «Αἱ Μοῦσαι» Καλύμνου, ὁ Μιχαὴλ Καρδούλης δὲν ὑπῆρξε ἰταλόφιλος· ἐξ αἰτίας τοῦ ἀδελφοῦ του, ἀπὸ ντροπῆς, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, ἔφυγε γιὰ τὴν Ἰταλία, ὅπου καὶ ἐγινε καθηγητῆς στὸ Πολυτεχνεῖο τῆς Πίζας· πρέπει νὰ ζεῖ ἀκόμη (πληροφορία ἀπὸ τὴν κ. Μ. Χατζηθεμιστοκλή-Ζατρη).

1.

Ἄστυνομίας Πειραιῶς πρὸς τὸ ἀρχηγεῖον Ἄστυνομίας Πόλεων στὴν Ἀθήνα

Πειραιάς, 17 Ἰουνίου 1935

Ἑλληνικὴ Δημοκρατία
Τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἑσωτερικῶν
Διεύθυνσις Ἄστυνομίας Πόλεων

Ἀντίγραφον
Ἐν Πειραιεὶ τῇ 17 Ἰουνίου 1935
Πρὸς τὸ Ἀρχηγεῖον Ἄστυνομίας Πόλεων
Ἀθῆνας

«Περὶ ὁμογενῶν Καλύμνου, ὀργάνων τῶν Ἰταλῶν,
καὶ μὴ χορηγήσεων εἰς τούτους θεωρήσεων δι' ἐνταῦθα»

Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω ὑμῖν ὅτι οἱ κάτωθι Δωδεκανήσιοι διαμένοντες ἐν Καλύμνῳ τυγχάνουσιν ὄργανα τῶν Ἰταλῶν, ἐξυπηρετοῦσι τὰ σχέδια τῆς Ἰταλικῆς Διοικήσεως πρὸς ἐξιταλισμὸν τῶν Δωδεκανήσων καὶ ἐργάζονται εἰς βῆρος τῶν ὁμογενῶν Δωδεκανησίων καταδίδοντες εἰς τὰς ἀρχὰς πᾶσαν ἐνέργειαν ἀντίθετα [sic!] πρὸς τὰ ἰταλικά συμφέροντα.

1) Θεόφιλος Τηλιακὸς ἢ Προῦζος, ἕλληνας ὑπήκοος, πρῶτος ἐνωμοτάρχης τῆς Ἑλληνικῆς Χ/κῆς, διαμένει εἰς Κάλυμνον, δὲν ἐξασκεῖ οὐδὲν ἐπάγγελμα καὶ μισθοδοτεῖται ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν σχεδίων των. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν τελευταίων γεγονότων Καλύμνου ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος ἐπαιξεν αἰσχρὸν ρόλον δράσας ἀναφανδὸν εἰς βῆρος τῶν Καλυμνίων, ὑποδείξας εἰς τὰς ἀρχὰς τὴν σύλληψιν καὶ φυλάκισιν πολλῶν ὁμογενῶν ἀντιταχθέντων εἰς τὰς ἀποφάσεις τῶν Ἰταλῶν.

2) Μιχαὴλ Κώστας ἢ Φελαῖς, ἱεροψάλτης καὶ δημοδιδάσκαλος. Δρᾷ ὑπὲρ τῶν Ἰταλῶν καὶ εἰς βῆρος τῶν ὁμογενῶν, κατὰ τὰ τελευταῖα δὲ γεγονότα τῆς Καλύμνου ὁ ἐξηγριωμένος λόγῳ τῆς τοιαύτης διαγωγῆς του ὄχλος ἐπετέθη κατὰ τῆς οἰκίας του.

3) Ἀλέξανδρος Καρδούλης (πατήρ), δημοδιδάσκαλος.

4) Ἀντώνιος Καρδούλης (υἱός), ἐτῶν 25, γραμματεὺς τῆς Ἰταλικῆς Διοικήσεως Καλύμνου.

5) Μιχαὴλ Καρδούλης (υἱός), μαθηματικός, ἀπόφοιτος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἤδη φοιτητῆς τοῦ ἐν Πίζῃ Ἰταλικοῦ Πανεπιστημίου, σπουδάζων δαπάναις τῆς Ἰταλικῆς Κυβερνήσεως.

6) Μικὲς Ζερβὸς (ἢ Καρλάφτο), δικηγόρος, προπαγανδίζει ἀπροκαλύπτως ὑπὲρ τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Δωδεκανησιακῆς ἐκκλησίας, κατὰ δὲ τὰ τελευταῖα γεγονότα συνειργάζετο στενῶς μετὰ τοῦ Ἰταλοφίλου Μητροπολίτου Λέρου καὶ ἐνίσχυε τοὺς Ἰταλοὺς διὰ τὸ ἀνοιγμὰ τῶν ἐκκλησιῶν, τὰς ὁποίας οἱ Καλύμνιοι ἐκλείσαν ἀρνούμενοι νὰ συμμορφωθῶσιν πρὸς τὰς ἰταλικὰς ἀξιώσεις.

7) Ἀριστοκλῆς Ἀτσᾶς (Δημαρχιακὸς ὑπάλληλος), τυφλὸν ὄργανον τῶν Ἰταλῶν. Κατὰ τὰ γεγονότα τῆς Καλύμνου ἐπέδειξεν τὴν σύλληψιν πολλῶν ὁμογενῶν πρωτοστατησάντων εἰς τὰς ἀντιιταλικὰς ἐκδηλώσεις.

Παρακαλοῦμεν ὅθεν ὑμᾶς, ὅπως εὐαρεστηθῆτε καὶ ἐνεργήσητε ἵνα τὸ Ἑλληνικὸν Προξενεῖον Δωδεκανήσου μὴ χορηγήσῃ εἰς τούτους σχετικὰς θεωρήσεις δι' ἐνταῦθα.

Ἄστυνομίας
I. Βασιλόπουλος
(ἀστυν. Δ/τῆς α')

Κοινοποιήσις

- 1) Ὑπουργ. Ἐσωτερικῶν (Κ.Υ.Α.) παρακαλούμενον ὅπως καταρτίσῃ εἰς βάρος των ἐρυθρὰ δελτία καὶ ἀπαγορευθῆ ἔνδεχομένη εἰσοδός των εἰς Ἑλλάδα.
- 2) Γεν. Ἐπιτελεῖον Στρατοῦ.
Ἄκριβες ἀντίγραφον
(ὑπογραφή δυσανάγνωστη-σφραγίδα τοῦ ὑπουργείου ἐσωτερικῶν)

2.

Ὁ ὑπουργός ἐσωτερικῶν Περ. Ράλλης πρὸς τὸ ὑπουργεῖο ἐξωτερικῶν

Ἀθήνα, 4 Ἰουλίου 1935

Ἑλληνικὴ Δημοκρατία
Τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν
Διεύθυνσις Ἀστυνομίας Πόλεων

Ἐν Ἀθήναις τῇ 4 Ἰουλίου 1935

Ἀριθ. Πρωτ. Ἐμπ. 135

Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν

Ἐχομεν τὴν τιμὴν νὰ διαβιβάσωμεν συνημμένως ἀντίγραφον τῆς ὑπ' ἀριθ. 2526 ἐ.ξ. ἀναφορᾶς τῆς Ἀστυνομικῆς Διευθύνσεως Πειραιῶς περὶ ἀντεθνικῶν ἐνεργειῶν ὁμογενῶν ἐν Καλύμνῳ καὶ παρακαλοῦμεν ὑμᾶς, ὅπως, εὐαρεστούμενοι, λάβητε γνῶσιν καὶ δόσητε τὰς κατὰ τὴν κρίσιν ὑμῶν ἐνδεδειγμένους ἐπὶ τοῦ προκειμένου διαταγὰς εἰς τὴν ἀρμοδίαν προξενικὴν ἀρχήν.

Ὁ Ὑπουργός

Περ. Ράλλης

Ἄκριβες ἀντίγραφον

ἐν Ἀθήναις τῇ 5 Ἰουλίου 1935

Ὁ Διευθυντὴς ἀ.α.

(ὑπογραφή δυσανάγνωστη)

(Σφραγίδα:) Ἐμπιστευτικὸν Πρωτόκολλον τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν. Ἐλήφθη τῇ 8/7/1935. Ἀρ. ἐγγρ. 8498. Κατάταξις Α/10/8.

3.

Ὁ διευθυντὴς τοῦ ὑπουργείου ἐξωτερικῶν Β. Μόστρας πρὸς τὸ ἐλληνικὸ προξενεῖο Ρόδου

Ἀθήνα, 10 Ἰουλίου 1935

Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν

Εὐρώπης Τμῆμα

10ῃ Ἰουλίου 1935

Ἀριθ. πρωτ. 8498/Α/10/8

Πρὸς τὸ Προξενεῖον Ρόδου

Ἐχομεν τὴν τιμὴν νὰ διαβιβάσωμεν ὑμῖν συνημμένως ἀντίγραφον ἀναφορᾶς τῆς Ἀστυνομικῆς Διευθύνσεως Ἀθηνῶν πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Ὑπουργεῖον καὶ νὰ παρακαλέσω-

μεν ὑμᾶς ὅπως προσπαθήσητε νὰ ἐξακριβώσητε τὰς ἐν αὐτῇ περιεχομένης πληροφορίας.

Ἐντολῇ τοῦ Ἵπουργοῦ

Ὁ Διευθυντῆς

B. Μόστρας

Διεξεπεραιώθη

τῆ 12/7/1935

Ἄριθ. Διεκπ. 2908

4.

Ὁ Ἑλληνας πρόξενος τῆς Ρόδου Γ. Γ. Ἀργυρόπουλος πρὸς τὸ ὑπουργεῖο ἐξωτερικῶν

Ρόδος, 8 Αὐγούστου 1935

Προξενεῖον τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας
ἐν Ρόδῳ

Ρόδος τῆ 8ῃ Αὐγούστου 1935

Ἄριθ. 1249 Δ/10

14/8/35

17787

A 10/8

Πρὸς

τὸ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ἵπουργεῖον

A' Διεύθυνσιν Πολιτικῶν Ὑποθέσεων

Τμῆμα Εὐρώπης

Ἀπαντῶν εἰς τὸ Ἰμέτερον ἔγγραφον ὑπ' ἀριθ. 8498/A/10/8 τῆς 10 Ἰουλίου 1935, ἔχω τὴν τιμὴν νὰ φέρω εἰς γνῶσιν Ὑμῶν ὅτι αἱ ἐν τῇ δι' αὐτοῦ διαβιβασθεῖσα ἐν ἀντιγράφῳ ἀναφορᾷ τῆς Ἀστυνομικῆς Διευθύνσεως Ἀθηνῶν πρὸς τὸ Ἵπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν, περὶ τῆς διαγωγῆς διαφόρων ἀτόμων ἐν Καλύμνῳ, πληροφορία *ἔχονται ἀληθείας*.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ὑπ' ἀριθ. 6 Μικὲν Ζερβόν, δικηγόρον, οὗτος, ἐξ ὅσων γνωρίζω, δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ὄργανον τῶν ἰταλῶν, ἀντιθέτως δὲ ἐν τῷ προσφάτῳ παρελθόντι παρέσχε ὑπηρεσίας εἰς τὴν προξενικὴν αὐτῆν Ἀρχήν, ἤτο ὁμοῦ καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι πιστὸς φίλος τοῦ Μητροπολίτου Λέρου-Καλύμνου κ. Ἀποστόλου, ἀκολουθῶν καὶ συμμεριζόμενος τὰς ἀντιλήψεις αὐτοῦ.

Εὐπειθέστατος

Ὁ Πρόξενος

Γ. Γ. Ἀργυρόπουλος

Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων

ZACHARIAS N. TSIROPANLIS